

Comprendre Enron:

Individu i Responsabilitat en el cas Enron

David Murillo Bonvehí

Consultores metodològiques:
Elisenda Ardèvol
Begonya Enguix

Tutor de continguts:
Ramon Alcoberro

Llicenciatura en Humanitats
Maig 2003 (Versió 4: 17/05/2003)

“Aviat, encara que massa tard, un llamp i un tro agut sacsejaren als economistes en la seva autocomplaença. La darrera meitat del segle XX veurà, sens dubte, com un diluvi planeja sobre l'ordre social, per posar en ordre un món al que la filosofia de l'avarícia ha enfonsat en la completa ruïna.”

Charles Sanders Peirce (1839-1914)
Collected Papers, vol.6, paràgraf 291.

“Para postsocráticos. Para el intelectual que se propone hacer lo que antaño se llamó filosofía, nada es más incongruente que, en la discusión – y casi podría decir en la argumentación–, quiera tener razón.”

Theodor W.Adorno. (1903-1969)
Mínima Moralia, Aforisme 44.

ÍNDEX

1. Introducció metodològica	
1.1. Abast i propòsit d'aquest treball	4
1.2. L'anàlisi sistèmica	8
2. El Cas Enron	
2.1. Naixement i auge d'un model empresarial	11
2.2. Fallida i inici dels escàndols	13
2.3. El codi ètic d'Enron	16
3. Per què Enron: La doctrina econòmica contemporània	
3.1. La teoria econòmica neoclàssica: l'individualisme metodològic i la teoria de l'acció racional	18
3.2. Hayek o de la neutralitat moral del mercat	22
4. Per què Enron: L'evolució del capitalisme nord-americà	
4.1. El liberalisme polític en el nou continent. Weber i l'ètica protestant.	25
4.2. La globalització econòmica i la nova economia	27
5. Per què Enron: La filosofia moral	
5.1. L'utilitarisme econòmic	31
5.2. El pragmatisme: Com a mètode d'interpretació (Peirce). Com a cosmovisió (James)	34
6. Per què Enron: La filosofia política contemporània	
6.1. Les teories sobre la llibertat. El model de Nozick contra Rawls	38
6.2. El neoliberalisme com a utopia	41
7. Per què Enron: La societat i l'empresa actuals	
7.1. L'individualisme postmodern	44
7.2. La dissolució de les cultures organitzatives	47
8. Per què Enron: Individu, empresa i ètica	
8.1. Relativisme i ètiques egoistes	51
8.2. L'ètica dins l'empresa	55
9. Conclusions:	
9.1. Enron, conseqüència lògica d'un model?	60
9.2. Cap a una nova ètica	63
10. Bibliografia	66
Agraïments	71

1 Introducció metodològica

1.1 Abast i propòsit d'aquest treball

Quan, a finals de l'any 2001, els diaris de tot el món s'omplien de notícies sobre el frau financer més gran de la història, no pocs preveien ja, en aquell moment, que Enron es convertiria en el cas paradigmàtic del que no ha de ser, però tot sovint és, el món de les grans corporacions als Estats Units.

Tanmateix, que això sigui així a l'altra banda de l'Atlàntic ens podria conferir a Europa una falsa sensació d'invulnerabilitat donada la distància física i cultural que ens separa. No en va, som hereus del capitalisme renà, del model d'empresa paternalista, del pensament humanístic francès i, és clar, de l'estat del benestar suec. Res més lluny de la realitat. L'herència intel·lectual, fins i tot moral, d'Europa no passa de ser això, una tradició històrica. Fenòmens com el de la globalització econòmica i cultural, com és ben sabut pels antropòlegs des de fa ja temps, ens anuncien l'arribada imparable de processos d'inculturació que canviaran, i de fet ja han canviat, no només la nostra cultura sinó també la manera de relacionar-nos amb el món. De la *coca-cola*, a les festes de graduació; de l'individualisme a la "cultura de l'èxit"; del màrqueting personal a la nova figura de l'emprenedor.

Les línies que aquí segueixen pretenen donar resposta a una pregunta que, per simple, no pot passar-nos per alt: **Com ha estat possible un cas Enron?** De respostes ràpides a una pregunta tan complexa, com veurem, en trobarem moltes. Amb tot, si hem de fer cas dels pensadors contemporanis, ja no s'hi valen les respostes senzilles i unidireccionals. La realitat, si ha d'existir res amb aquest nom, és per naturalesa un fenomen complex. Provarem aquí de descobrir-ho.

La intenció, doncs, del treball que presentem és comprendre Enron. Tractar d'anar, en la mesura que un document breu com aquest ens ho permeti, obrint tantes línies d'investigació com sigui possible per copsar què hi ha darrera de la "mare" de tots els fraus. Indefectiblement, per estudiar la complexitat, ens caldran aproximacions

complexes i necessàriament multidisciplinars. Per començar, en el següent punt d'aquesta introducció aprofundirem en la metodologia triada.

Vagi per endavant que l'opció multidisciplinar és alhora requisit i tria conscient. Existeix realment en la nostra societat, i particularment en l'economia, autèntica necessitat d'emprendre una lectura *humanística* de la realitat social. Com veurem, l'economia i la seva vessant aplicada, la gestió o administració d'empreses, han aconseguit fins ara sortir-se força immaculades d'aquesta escomesa. Anem, doncs, a intentar furgar en un camp relativament verge, relativament desconegut en les facultats d'economia i empresarials¹. Si més no, així ho testimonien els plans d'estudis vigents a les universitats.

Val a dir que aquest treball incloïa en els seus inicis un repte, el repte d'assenyalar què ha fallat en els individus que gestionaven Enron. A mesura que aprofundíem en l'estudi del Cas, el títol inicial "Individu i responsabilitat en el cas Enron" ha quedat en subtítol. Ha canviat, potser, l'enfocament del treball a mesura que aquest avançava? Tal vegada. Probablement, i aquest és un resultat de la investigació, s'ha comprovat la dificultat de parlar de responsabilitats des de l'anàlisi sistèmica del nostre entorn. Amb tot, hem provat de donar resposta al qüestionament implícit, eminentment moral, de responsabilitats en la part final d'aquest treball. Com es veurà aquesta responsabilitat sobrepassarà en molt el restringit marc de l'actuació individual o del disseny institucional. Haurem, efectivament, d'avançar cap la noció de responsabilitat en l'anàlisi sistèmica i a partir d'aquí barallar-nos amb la definició dels marges: fins a on arriba la responsabilitat de cadascun dels agents en un cas com el d'Enron?

Aquesta lectura sistèmica d'Enron ha significat, en definitiva, copsar la necessitat de reformular les premisses de partida, de reordenar disposicions, d'asserenar sospites i tractar de ser curós amb la metodologia i la pretensió d'estudiar la realitat. Efectivament, no hi ha respostes senzilles a quina és la responsabilitat dels executors del frau. Quina és la responsabilitat dels polítics que han amagat el Cas, o s'han beneficiat

¹ Cal fer esment aquí del creixent interès per l'anàlisi metodològic de l'economia, per la interrelació entre societat, ètica i empresa. En aquest sentit, els darrers premis nòbel d'economia, Kahneman i Smith, (vegeu <http://www.nobel.se/economics/laureates/2002/adv.html>) han explorat, per exemple, la vessant psicològica del nostre *homo oeconomicus*. Enron, sens dubte, no ha fet més que alimentar la necessitat d'aprofundir en aquest estudi.

d'Enron? Per què ho han fet? Som responsables dels valors que la societat ens imposa? Quin sentit té avui en dia, si n'ha de tenir cap, la paraula *responsabilitat*? I, específicament, què podem fer per crear responsabilitat en el món de l'empresa? En les pàgines que segueixen hem tractat de donar resposta a aquestes i altres preguntes.

Per altra banda, com Weber sabia, la pretensió d'objectivitat, l'asèpsia en la relació entre observador i fet observat, no s'ha aconseguit plenament. Malgrat tot sí s'ha pretès. Bandejada la presumpció de neutralitat valorativa, en les següents pàgines hem seguit la ficció de la seva existència. Com podria ser altrament? En aquest sentit hem triat les lectures que ens han semblat, la bibliografia que hem considerat idònia, els autors i les interpretacions que hem considerat correctes. No s'han escollit en funció del gust personal de qui això escriu, més aviat s'han triat noms de renom, textos considerats clàssics i, en el cas dels reculls de premsa, s'ha intentat cobrir un espectre ideològic prou ampli. La tria podria haver estat una altra però ha estat aquesta. Tampoc hem pogut deixar a casa els *aprioris*, l'educació rebuda i els nostres valors. En definitiva, el treball fet aquí està.

En el nostre camí hem hagut d'aturar-nos en uns quants punts que hem considerat fonamentals. L'intent de comprensió del cas Enron arrenca amb una defensa del model sistèmic. Aquesta és la metodologia triada i defensem la seva validesa per a l'anàlisi social d'Enron en tota la seva complexitat. A partir d'aquí ens endinsem en un estudi, necessàriament contingut, de què ha passat dins aquesta empresa, per què es parla de d'Enron com "la mare dels fraus", perquè, en definitiva, el seu estudi mereix un treball com aquest.

A continuació hem intentat interpretar Enron des de diferents disciplines. Hem encetat el periple amb un estudi de l'economia com a disciplina i de la doctrina neoclàssica en la figura del premi nòbel Hayek. Aquest apartat ens ha permès palesar la rellevància d'aquesta disciplina al costat de la resta de les anomenades ciències socials. També hem tractat de descobrir alguns, els més importants, dels pressupòsits implícits en la teoria econòmica contemporània. A continuació en aquesta primera estació del nostre viatge, hem tractat d'entendre des de la història la particular evolució del capitalisme nord-americà. Una història que ens duu des del liberalisme del segle XVIII fins a la mundialització econòmica i l'auge de la *nova economia*.

La següent aturada ens ha dut a entendre l'economia des de la filosofia moral. En aquest estudi hem treballat dues aproximacions clàssiques: l'economia i l'utilitarisme, i la gestió d'empresa com a tècnica pragmàtica. Els autors obligats en aquest punt han estat Bentham, Peirce i, especialment, James². Punt i seguit ha arribat la filosofia política i els dos referents màxims per a dues concepcions enfrontades del paper del mercat en la nostra societat: Rawls, o la fonamentació de l'estat del benestar i Nozick, o la justificació filosòfica de l'estat ultra-mínim. Davant d'un i altre ha sorgit la necessitat d'entendre el neoliberalisme com a utopia, com a resposta emocional a la necessitat de l'home per tal de donar sentit a les coses.

La penúltima estació ens ha situat en el terreny de la sociologia i els pensadors de la postmodernitat. Hedonisme, individualisme, i dissolució de cultures corporatives han presidit aquest apartat. Bell, Lipovetsky i Sennet són els autors que ens han aportat les millors eines per comprendre els nous valors dels 80s, l'apogeu de la *flexibilitat laboral*, i, com dirà Sennet, les seves conseqüències personals. Entendre l'actuació de personatges que ens resultaran familiars com Lay, Skilling o Fastow, passa per comprendre quins són els nous patrons de conducta empresarial quan ja no hi ha una única moral social vàlida. Comprendre els directius com a ciutadans de la societat on viuen.

L'últim trajecte del viatge és un doble intent per entendre, d'una banda, l'actuació individual dels gestors d'Enron i, de l'altra, tractar de pensar com podem posar-li el picarol al gat. Ens acostem aquí al relativisme i les ètiques egoistes, invent difícil de justificar, pràcticament un *oximoron*, una contradicció en els termes; però també a l'intent més o menys reeixit de pensar l'actuació de les empreses: els desiguals progressos al voltant de la implementació de la responsabilitat social corporativa. Tal vegada, l'última esperança per tal de reformar el sistema des del sistema.

La darrera part del treball, les conclusions, vindran a certificar els punts d'arribada d'aquesta primera aproximació multidisciplinària al cas Enron. Després de parlar en veu dels pensadors que millor ens han servit per comprendre aquest frau, hi ha res que ara

² El qual, per cert, per extensió també ens podria ajudar a entendre molt bé l'actual geopolítica nord-americana. Lluitaré, però, per no deixar-nos anar en aquest aspecte.

puguem fer? Serem en aquest extrem volgudament optimistes. Ja s'han dut a terme accions per corregir l'aparició de nous casos com el d'Enron. Cal, tanmateix, continuar en el nostre esforç per comprendre la realitat per poder així transformar-la, per poder avançar els resultats pràctics d'unes mesures i discriminar-ne d'altres.

Les últimes línies les dedicarem a l'individu i la seva responsabilitat. Quina serà aquesta responsabilitat? La resposta que ja avancem serà la següent: la responsabilitat de les accions dels individus no es pot entendre al marge de les estructures socials, de les institucions, dels valors, de les tradicions i de la nostra cultura. Podem i imprescindiblement haurem de modificar aquestes variables per tal de constituir jocs cooperatius i no només competitius. Així, ens caldrà efectuar canvis en la nostra manera d'acostar-nos a la realitat per tal de defensar models de societats justes i ètiques. Amb tot no podrem, probablement mai, prescindir de la responsabilitat individual de les persones.

1.2 L'anàlisi sistèmica

Tractar d'entendre un cas de frau financer a inicis del segle XXI i, específicament, tractar de fer-ho des d'un enfocament humanístic o multidisciplinar ens obliga a trobar una metodologia d'anàlisi respectuosa amb la creixent complexitat de la nostra societat contemporània. Al meu parer, l'anàlisi sistèmica sigui probablement l'aproximació més completa que podem trobar. L'explicació d'aquest mètode, però, tal vegada sigui tan senzilla de comprendre com difícil d'aplicar en un cas real. El present treball, amb tot, no deixa de ser un intent en aquest sentit.

Segons l'anàlisi sistèmica no existeix una única raó, una única veritat o causa, darrera un fet social determinat. Des d'aquesta perspectiva, la societat i els seus subjectes d'anàlisi (individus, agents o institucions) només poden ser entesos dins la interacció de diferents lògiques no necessàriament compatibles però que, tanmateix, sí que actuen alhora dins un determinat *sistema*. Per *sistema* entenem un marc específic d'actuació en el qual hi imperen un seguit de valors o lògiques concretes. La dificultat de l'aproximació sistèmica prové del fet que aquests diferents sistemes amb lògiques diferents, o fins i tot enfrontades, coexisteixen conjuntament i interaccionen entre ells influint en el resultat final. L'exemple més típic de la metodologia sistèmica ens el

dóna el treball en xarxa de les cèl·lules d'un ésser viu: quan una d'aquestes cèl·lules falla influeix sobre el funcionament de la resta condicionant el comportament final de l'organisme en qüestió.

Intentem ara aplicar aquesta elecció per la metodologia sistèmica en la comprensió del Cas Enron.

Moltes són les òptiques que fins al moment present s'han adoptat per entendre l'inesperat desenllaç d'aquesta macroempresa. Així, des de l'economia s'han donat respostes tan rotundes com, al meu parer, insuficients: L'esclat d'Enron és culpa de les *stock options* i del sistema d'incentivació dels alts directius³. També, cal buscar l'explicació d'aquest cas en la insuficient liberalització de l'esfera econòmica per part de l'estat⁴, juntament amb la seva aparentment més enraonada rèplica: l'estat no pot deixar de regular l'economia com ha fet el govern dels EUA⁵. Des d'una òptica radicalment diferent Enron s'explica com la conseqüència lògica de l'aberració moral del capitalisme nord-americà⁶.

Si fem ara un salt de disciplina i anem a escoltar als companys sociòlegs o a la filosofia política de tall comunitarista podem trobar que les raons d'un cas com aquest es troben en el debilitament de la cohesió social en la nostra societat postmoderna. Per últim en aquesta ràpida recol·lecció de diagnòstics, des dels mitjans de comunicació (opinió subscripta oficialment també per part del govern nord-americà) es diu que cal trobar l'explicació d'Enron en la falta d'ètica dels seus alts directius⁷.

³ Vegeu aquest argument certament simplista de l'economista Sala i Martín: "Tan imperfectos como empresarios" en *La Vanguardia*, 17/7/02

⁴ Milton Friedman, després d'una vida dedicada a glosar les virtuds del mercat, no abdica de tota una doctrina vital. Poques setmanes més tard de l'esclat de l'escàndol Enron, amb totes les seves ramificacions polítiques, financeres i morals, Friedman defensa encara aquesta posició. Ben a prop ideològicament, el conservador *Wall Street Journal* (de repartiment gratuït en algunes facultats d'empresarials catalanes) apuntava en els seus articles post-Enron a la culpabilitat de l'anterior administració Clinton per no saber fer bé les coses en matèria de desregulació.

⁵ Aquesta vindria a ser la lectura més generalitzada del cas en premsa tant al nostre país com a l'estranger. Vegeu l'editorial de *Le Monde* "Réguler le capitalisme" de 19 de juliol del 2002: "il faut, en somme, chercher un modèle européen de régulation du capitalisme". També el nobel d'economia Joseph Stiglitz a *El País* de 14/2/02: "El capitalismo de amiguetes al estilo americano".

⁶ Serge Halim a *Le Monde Diplomatique* de 8 de març del 2002: « Dans ces conditions, il faut décidément beaucoup de candeur aux observateurs qu'un «scandale» réveille pour découvrir que l'opacité des comptes caractérise nombre de sociétés cotées en Bourse, que la porosité est extrême entre le monde de l'entreprise privée et celui du service public, que la corruption et la prévarication sont courantes au sein du système économique et politique américain »

⁷ Dues apreciacions en aquest punt. D'una banda explicitar que no existeix cap individu en societat, subjecte o organització, al marge d'uns determinats criteris de bondat i maldat. Existeix una ètica dels hackers de la mateixa manera que existeix un codi moral en la màfia siciliana. Per altra banda, una segona

Arribats a aquest punt ensopeguem amb la següent sospita metodològica. No podrien estar, si no totes, gran part d'aquestes explicacions, en possessió d'una part de la *veritat*? No sembla més lògic que, posats a entendre i a actuar sobre un fet, contemplem en tota la seva complexitat un cas com el d'Enron? Ben segur que majoritàriament estarem d'acord en que aquesta sigui la resposta més completa. Des de la paradoxal seguretat de no poder abastar més que una petita porció de la *raó* darrera d'Enron, en una època de defunció dels meta-relats filosòfics o religiosos, s'imposa la modèstia epistemològica⁸.

reflexió obligada que desenvoluparem més endavant: des de l'ètica com a disciplina del subjecte tampoc expliquem com, per exemple, el president d'Enron, Kenneth L.Lay, podia protagonitzar les mil i una en la gestió del patrimoni empresarial i, en l'àmbit familiar, ser una bellíssima persona amb un *elevat* codi moral. Aquesta situació resulta, certament, encara més difícil d'explicar des de l'individualisme metodològic. Mirarem d'anar descobrint aquestes i altres paradoxes en els propers fulls.

⁸ Schwanitz ens dóna una visió relativitzadora però al meu parer força encertada del sistema d'elecció metodològica per part dels diferents investigadors socials: és qüestió d'aferrar-se a un model, conèixer-ne les claus explicatives i, a partir d'aquí, *jugar al joc de la creació intel·lectual*. Certament, l'aproximació sistèmica sembla en la seva complexitat, com a mínim, més honesta. Vegeu Schwanitz, 2002, pp.345-346

2. El Cas Enron⁹

2.1 Naixement i auge d'un model empresarial

L'esclat de la corporació Enron ocorreguda a desembre de 2001 es correspon, en efecte, amb la més gran fallida mai vista fins aleshores en el món empresarial. La d'Enron fou la primera, tanmateix, d'un seguit de suspensions de pagaments¹⁰ ocorregudes als Estats Units d'Amèrica a partir d'aquesta data i que assenyalen no només un canvi de tendència econòmica (quan l'economia es debilita efectivament les empreses s'en ressenteixen i les fallides, com la morositat empresarial, es dispara) sinó, probablement, una inflexió d'insospitades ramificacions pel que fa a la comprensió del paper de l'empresa en la nostra societat.

En qüestió de pocs mesos altres empreses de renom, primeres llances de l'economia mundial, com Xerox, Worldcom, Vivendi Universal, o el gegant farmacèutic Merck¹¹, s'afegiran a una insospitada cadena de fallides i fraus comptables que evidenciaran, efectivament, una crisi que afecta més profundament que la simple epidermis empresarial. Un any després de l'inici de l'allau de fraus, la repercussió promig per família, als EUA, puja a uns 60.000 € per llar; dada equivalent als 5 bilions de dòlars USA en descapitalització borsària acumulada¹².

De tots aquests conglomerats d'empreses de tràgic final sens dubte serà el nom d'Enron el que disposarà en els annals de la història econòmica contemporània del major nombre d'entrades, articles o referències bibliogràfiques. El motiu principal és ben simple: amb Enron es posen de manifest com en cap dels anteriors casos un conjunt d'irregularitats, delictes i actuacions de moralitat dubtosa. El que és, però, més important és que no afecta el cas Enron exclusivament als dirigents de la companyia sinó que assenjala

⁹ El present apartat pretèn aprofundir i completar dos articles que ja vaig escriure l'any passat. Un de primer, aparegut amb el títol "La lliçó ètica d'Enron" al diari *Avui* de 27 de maig del 2002, i un comunicat de títol similar "Enron, o de la depreciació de l'ètica" presentat el passat mes de novembre en el marc del II Congrés Internacional de Tecnoètica organitzat per la Fundació EPSON Ibèrica.

¹⁰ Per a puristes de les finances cal argumentar que, als EUA, no existeix diferència pràctica entre fallida i suspensió de pagaments com podria existir en la nostra legislació. Vegeu Betancor, revista *La Ley*, 2002

¹¹ Altres noms com Global Crossing, Adelphia, Dunergy, Tyco, Lucent o Qwest ocuparan també, en el 2002, les planes d'economia dels diaris amb els seus escàndols. El 24 de febrer del 2003, i a Europa, un nou frau comptable afectarà a la tercera companyia de distribució de tot el món, Ahold.

d'una manera evident al conjunt d'agents financers, polítics i econòmics; a l'individu de la nostra societat occidental, a les escoles de negoci, a la filosofia política contemporània, i a la societat en el seu conjunt. Anem però a pams i elaborem una petita gènesi de l'empresa.

En els seus inicis, Enron respon al més pur esperit d'empresa nord-americà. Es tracta d'una organització del sector de l'energia que neix a Houston, Texas, l'any 1985 i que, en poc temps, mercès a l'habilitat dels seus directius, als beneficis de la desregulació del sector energètic i a una eficient tasca al voltant de legisladors i grups polítics, aconsegueix situar aquest jove projecte entre els primers del món. En aquest període, de 1985 fins al 2001, Enron passa de distribuir gas i electricitat a convertir-se en el principal operador energètic als EUA, amb una quota de mercat superior al 25%¹³.

A finals dels noranta esclata el boom de les noves tecnologies. Es parla de "creació de nous mercats", d'innovació en el terreny de la venda de productes i serveis.: Per a la revista nord-americana *Fortune* si hi ha una empresa innovadora a nivell mundial aquesta és Enron. L'empresa ven energia per internet a la vegada que comença a generar complicats contractes de compra i venda a futur (fent projeccions sobre els preus del mercat a molts mesos vista). A inicis del nou mileni Enron és ja l'empresa d'*e-commerce* més gran del món; ha passat de simple productor i distribuïdor a autèntic *broker* de l'energia (compra i ven energia a nom dels seus clients).

Arribats a aquest punt de la innovació, amb un autèntic exèrcit de matemàtics treballant sobre prediccions de consum i variacions futures dels preus, amb el segell Enron present a la pràctica totalitat de continents del Planeta, la mitologia periodística en diu que un jove periodista amb pocs coneixements econòmics va començar a preguntar com es feien realment els diners en aquesta empresa. Després d'infructuosos intents per escatir la raó de tot plegat, fou bandejat per ignorant per part dels dirigents de la mateixa companyia. La borsa pujava i pujava i, com en el conte, només un innocent podia veure que el rei anava nu. És clar que, a diferència del conte, no només el rei anava nu.

¹² Dades publicades per Sandri a *La Vanguardia* de 24/10/02.

¹³ Vegeu l'article de Perramon a *l'Avui*, 1 d'abril del 2002: "El xoc de l'escàndol financer d'Enron".

2.2 Fallida i inici dels escàndols

L'any 1999 l'empresa ocupa el lloc 62 entre les majors empreses del món per ingressos. L'any 2000 fa un espectacular salt endavant i arriba a la posició número setze (setena, només als EUA) amb uns beneficis comptables de 1.000 milions de dòlars i uns ingressos declarats de 100.000 milions, més del doble que Repsol YPF, la més gran de les empreses de l'estat espanyol¹⁴. Revistes i diaris tan reconeguts com l'esmentada *Fortune* i *Wall Street Journal* parlen de model a seguir, d'"enronfilia" i d'exemple dels beneficis de la desregulació dels mercats. A finals del 2001 tanmateix, la bombolla esclata i el món es posa les mans al cap: com ha estat possible? L'empresa, per a sorpresa de tothom, fa fallida amb deutes valorats, en un primer moment, en 22.000 milions de dòlars. La sospita sobre la possible corrupció de tot un sistema, la crisi de confiança envers agents, intermediaris i polítics, aviat es transformarà en una lamentable evidència.

L'actuació del consell directiu d'Enron es fa pública. Els directius de l'empresa han amagat pèrdues en els balanços comptables dels darrers anys seguint l'estratègia de crear empreses fictícies sobre les quals desviaven els resultats negatius i gràcies a l'ús enginyós del que s'ha vingut a anomenar "comptabilitat creativa". Un departament sencer, sota la supervisió d'un dels "brivalls" de la història, el director financer Andy Fastow, s'havia creat per *netejar balanços*, és a dir, per fer fora dels comptes de la companyia les despeses¹⁵. Tot mitjà possible, tan legal com il·legal, fou utilitzat per aquest propòsit. Primer es fregà la ratlla legal, després l'empresa s'hi situà a sobre i, finalment, Enron no dubtà en traspasar-la.

Fins al darrer moment, a partir de l'aplicació més ortodoxa dels manuals de tècniques de motivació empresarial, els 20.600 treballadors d'Enron eren retribuïts amb accions de la

¹⁴ Sorprenent comprovar com, a l'Anuari d'El País de l'any 2003, apareix encara Enron com la 6a empresa mundial per ingressos per a l'any 2001 (ingressos: 138.718 milions de dòlars, treballadors: 15.388).

¹⁵ El maquillatge de comptes no és patrimoni, certament, dels nord-americans. A la *Vella Europa* (esmentats ja Vivendi i Ahold) i a l'Estat espanyol particularment les pràctiques de "neteja de balanços" han servit darrerament per *polir* els comptes anuals de les empreses de l'Íbex-35. Segons el Col·legi d'Economistes de Madrid, el Banc SCH ha augmentat els resultats del 2002 un 32,7% per sobre dels reals. Altres empreses com Sogecable directament han publicitat uns beneficis superiors en un 2.511% als autèntics. Informa Europa Press el 10 de febrer del 2003 a *La Vanguardia*: "14 empreses del Íbex maquillaron sus cuentas, según un estudio".

companyia. La seva pensió de jubilació era igualment lligada a un fons de pensió privat dependent dels resultats futurs de l'empresa. L'avenir de treballadors i companyia quedaven vinculats per sempre més. Paral·lelament, abans que la caiguda del valor en borsa es precipités passant de 60 dòlars a 60 centaus en qüestió de mesos, el consell directiu d'Enron havia començat a desfer-se de les accions de la companyia silenciosament.

L'atenció pública gira en un primer moment cap a Andersen, l'empresa de consultoria i auditoria que ha donat fe de la correcció dels comptes de la companyia. Aviat es fa pública la connivència entre Enron i Andersen. Del fitxer d'Enron en l'arxiu de la companyia auditora hi desapareixen els registres comprometedors però queda en evidència que qui auditava la comptabilitat de la companyia rebia alhora centenars de milions de dòlars en concepte de serveis de consultoria. El jutge quedava així a nòmina de l'empresa. En qüestió de dies, comencen a ploure les demandes dels afectats contra Andersen¹⁶.

Ben aviat la premsa fixa la seva atenció en l'actuació dels poders polítics. Com ha estat possible? Enron, com ja era sabut, ha demostrat ser un alumne avantatjat en el condicionament de polítiques i institucions públiques, servint-se d'abundoses subvencions tant al partit Demòcrata com al Republicà¹⁷. La seva pressió sobre el poder legislatiu ha aconseguit decantar el pols liberalitzador en el sector energètic i deixar en evidència per a diversos mitjans que, als Estats Units, “qui paga fa la llei”¹⁸. S'obren igualment a la llum les bondats que per a una empresa té posar a nòmina a polítics retirats, familiars de polítics en actiu i antics empleats de l'administració. De la mateixa manera, els “regals” a periodistes, es converteixen en un bon mecanisme per previndre

¹⁶ Força preocupant és l'anàlisi d'Abdolmohammadi al *Journal of Business Ethics*. Aparentment, en la professió comptable, es pot afirmar amb suficient evidència l'existència d'un “efecte selecció” que resulta en la contractació de comptables amb “nivells cognitius” associats a baixos nivells de raonament ètic. Certament, el vincle sistèmic i la complexitat del frau no deixa de manifestar-se fins i tot en les ramificacions més particulars del cas Enron: en aquest apartat, la relació de l'empresa amb les firmes auditores. Vegeu Abdolmohammadi, 2003, pp. 71-81.

¹⁷ A Betancor (*op.cit*, 2002), nota 22 extreta del New York Times de 14/1/02: “Enron ha aportado fondos a los dos partidos desde el año 1989 por un valor de 5,7 millones de dólares; este dinero se destinó en un 73% al partido Republicano. Más sobresaliente es la cifra de 623.000 dólares que ha recibido el ahora Presidente Bush a lo largo de su carrera política de la misma empresa”.

¹⁸ Betancor (*op.cit*, 2002). Nota 26: “de los 248 miembros del Congreso, senadores y miembros de la Cámara de Representantes, 212 han recibido contribuciones de Enron y Andersen”.

l'aparició en premsa de notícies “indesitjables”¹⁹. A escala internacional, es fa igualment evident el suport incondicional de l'anterior govern Clinton cap a la política d'expansió d'Enron en països com Índia, Zimbawue o Gran Bretanya. La pressió liberalitzadora d'Enron sobre la diplomàcia nord-americana resulta novament determinant per als seus interessos.

No acaba aquí l'enrenou. Una nova via de les investigacions arriba fins al cor del sistema financer nord-americà. Es descobreix que el banc Citigroup, que havia prestat més de 220 milions a Enron, ha estat recomanant la compra d'accions d'Enron mentre tractava d'impedir que el globus creat esclatés sense haver pogut recuperar els diners. Novament s'evidencia la col·lusió d'interessos. Aquest cop qui analitza els mercats financers es converteix en jutge i part de la fallida empresarial. La sospita s'estén així sobre *Wall Street* i el conjunt del mercat de valors. Els accionistes afectats demanen responsabilitats²⁰.

Aviat es faran evidents els resultats de la derogació de la Llei *Glass Seagall* el 1999 que separava banca comercial i financera. La mateixa organització que prestava diners a les empreses podia recomanar la compra o venda de les accions de la companyia. En el mateix feu financer es destapa el sistema de retribucions milionàries per als analistes de borsa²¹. Com tants estudis empírics havien demostrat ja, els incentius per recomanar la compra d'un valor són força quantiosos²².

¹⁹ Vegeu Lipton, J, en el seu article dóna noms dels periodistes i les quantitats pagades per Enron. Entre aquests apareixen columnistes del *New York Times*, del *Washington Post*, del britànic *The Sunday Times* i, com no podia ser altrament, del *Wall Street Journal*.

²⁰ Una nova escalada d'escàndols relacionats amb aquest banc sorgirà el mes d'agost del 2002 quan el seu president, Sanford Weill, sigui acusat d'haver inflat les recomanacions de compra de l'empresa de telecomunicacions AT&T abans que aquesta treís a borsa la seva filial AT&T Wireless. Vegeu Sandri a *La Vanguardia* de 24/8/02.

²¹ Vegeu l'article de Xavier Mas a *La Vanguardia*: “Las bolsas norteamericanas aprueban nuevas normas éticas para los analistas”. Igualment pot ser interessant, des dels mateixos EUA, la reflexió de *O'Harrow*, sobre la repercusió en el negoci de l'anàlisi financer: “*The Era of the Superstar Analyst May Be Over*”.

²² Un fet, a casa nostra, que no pot deixar de tenir algun element de relació amb l'anterior afirmació: el president de la Borsa de Barcelona, Joan Hortalà, no ha deixat de predir increments generals en els valors cotitzats en Borsa any rera any (i en duem tres de baixada consecutiva!). Efectivament, sembla, si més no, que la gent que es guanya els diners en aquest negoci té una ferma tendència cap a l'optimisme.

2.3 El codi ètic d'Enron

Amb tot, dins el conjunt d'irregularitats i sospites, arribem al fet més sorprenent des d'una perspectiva ètica: l'aparició a la llum pública del Codi Ètic d'Enron, vigent des de l'any 2000. Aquest codi de conducta de 64 pàgines feia referència a aspectes tan escaients i socialment responsables com l'actuació ètica de l'equip directiu, el respecte al mediambient i l'innovador concepte del *whistleblowing*. Aquest darrer i controvertit terme (en anglès “bufar el xiulet”) fa referència a l'“obligació” per part del treballador d'informar sobre pràctiques irregulars que s'allunyin “de la conducció dels negocis d'una manera responsable i moral tal i com ve determinada per llei”²³.

L'u de juliol de l'any 2000 el president i director general de la companyia, Kenneth L.Lay, adreçava en la segona pàgina de l'esmentat codi unes paraules als seus treballadors que finalitzaven així: “la reputació d'Enron, finalment, depèn de la seva gent, de vostè i de mi. Mantinguem la seva reputació ben alta”. Aquell mateix any, pocs mesos abans de la caiguda del preu de l'acció, el president de la companyia s'augmentava el sou en un 184% fins als 141.600.000 dòlars per any²⁴. Com era d'esperar per tal de donar arguments a aquells que pretenen justificar el cas Enron en la misèria moral dels seus protagonistes, pocs mesos més tard s'han editat relats vivencials d'antics empleats exposant la vida de luxe i ostentació dels grans directius de la companyia²⁵.

El que no deixa de ser significatiu de la complexitat *sistèmica* del frau és que, fins aquest moment, més d'un any més tard de la declaració de fallida, només tres persones han estat processades per la justícia nord-americana: l'antic director financer d'Enron, un executiu adjunt del mateix departament i un incaut personatge de la central d'intermediació elèctrica de la companyia a Califòrnia que va tenir la bona pensada d'admetre la seva actuació delictiva durant les famoses apagades elèctriques de l'estat

²³ Cita textual del codi ètic d'Enron, un exemplar del qual podia ser obtingut, els dies immediatament posteriors al desastre, en les subhastes fetes per internet per part dels depauperats ex-treballadors de la companyia. Poc més tard, aquest cop de franc, podíem aconseguir una còpia escanejada dels originals a www.thesmokinggun.com

²⁴ Vegeu l'article de Tom Frank a *Le Monde Diplomatique*: “Enron aux mille et une escroqueries”

²⁵ Escriu Rituerto a *El País* de 4/10/02, l'aparició als EUA del llibre *Anatomia de la cobdícia*, on se'n parla de festes amb factures de 50.000 dòlars a compte de l'empresa, els *harems* particulars d'alguns executius, la rotació cada 6 mesos del 15% del personal improductiu de l'empresa, la col·lecció de *Ferraris* d'un alt directiu, o el hobby immobiliari de l'ex-president.

de Califòrnia l'any anterior (apagades causades per la desviació selectiva d'energia d'aquest estat cap a altres estats veïns). Curiositat o no, sobta veure que ni l'ex-conseller delegat de la companyia fins agost del 2001, Jeffrey Skilling ni l'ara ex-president d'Enron, Kenneth L.Lay, amic personal de George Bush Jr, han estat processats pel Cas²⁶. L'empresa actualment continua existint i, tal i com determina la llei als Estats Units, ha procedit a la venda de patrimoni que permeti garantir la viabilitat d'una part, si més no, de l'antic imperi Enron.

²⁶ Vegeu l'article de Joaquín Estefanía a *El País* de 21 d'octubre del 2002.

3. Per què Enron: La doctrina econòmica contemporània

3.1 La teoria econòmica neoclàssica: l'individualisme metodològic i la teoria de l'acció racional

Si volem entendre què hi ha darrera d'Enron i quins elements ens poden facilitar la tasca de comprendre aquest frau superlatiu, sens dubte hem de començar per tractar d'entendre el sistema econòmic en el qual aquest conglomerat d'empreses neix i es reproduïx. El que ens interessarà primerament serà comprendre els eixos bàsics de l'economia actual, i fonamentalment, la seva interrelació amb la resta de disciplines, el seu estatus epistemològic i les seves implicacions morals. Diversos seran els puntals del sistema econòmic liberal de mercat al qual haurem de dedicar la nostra atenció. Entendre aquests elements troncats del discurs econòmic dominant passarà per acostar-nos a l'individualisme metodològic i a la teoria de l'acció racional, supeditats tots dos a la recerca d'òptims d'**eficàcia i eficiència**. Comencem pel darrer d'aquests punts.

Per comprendre l'empresa contemporània i, particularment, la doctrina ensenyada en les facultats d'economia i administració d'empreses és fonamental entendre què volem dir amb eficàcia i eficiència. Per una banda, el primer dels objectius de gestió és el d'eficàcia, objectiu que ens empeny en el camp de la gestió empresarial a l'aplicació de mètodes, directrius, programes o mesures encaminades a l'obtenció del nostre objecte empresarial. Des dels orígens del capitalisme com a sistema social i de producció, formalment, aquest objectiu ha estat sempre el de la maximització de beneficis. Lectures més actuals d'aquesta màxima han restringit la seva aplicació a la persecució d'aquest objectiu des del respecte a la llei²⁷. Més endavant en el temps, encara, s'ha arribat a un cert acord per la maximització de beneficis s'ha de fer en el marc teòric de l'empresa responsable cap a l'entorn social (l'anomenada responsabilitat social corporativa). Com podem imaginar-nos, la definició d'aquest darrer concepte de *responsabilitat social* i les seves implicacions pràctiques en el funcionament real de l'empresa són encara objecte de discussió quan no d'obert qüestionament.

²⁷ Vegeu Milton Friedman i l'objectiu de l'empresa, a De George, 2000, p.11

Passem ara al segon dels conceptes utilitzat junt al d'eficàcia. Per eficiència, entenem la persecució no només del mètode eficaç sinó d'aquell que ens permet optimitzar resultats amb el mínim de recursos (normalment: cost, o temps, o cost i temps). I en aquest punt de presentació de la doctrina econòmica només podem constatar la certesa de l'afirmació d'Amartya Sen en el seu llibre *Sobre ètica y economía* (1997, pp. 21-25): malgrat l'origen eminentment moral de l'estudi de l'economia, des d'Aristòtil fins a Adam Smith, la disciplina actual vol ser vista abans com una tècnica que no pas com una reflexió moral de la qual, certament, ja fa temps que va abjurar. Com a tècnica, doncs, continuarem observant-la en aquest capítol.

Sens dubte, fou l'aplicació estricta d'aquests dos criteris la que permeté a Enron convertir-se, en la dècada dels 90, en model d'empresa estudiat en les principals facultats del món. Gràcies a aquesta política de gestió eficaç i eficient Enron va aconseguir posicionar-se entre les primeres empreses energètiques del món i ho va fer en un marge extraordinàriament curt de temps, menys de dues dècades. En veritat, però, per comprendre fins a quin extrem es van seguir aquests criteris hauríem d'arribar a analitzar el marc polític i social que ho va fer possible. Amb tot, no ens afanyem a recórrer massa ràpidament aquest camí.

Un altre pressupòsit bàsic per a l'economia neoclàssica és **l'individualisme metodològic**. Segons aquesta premissa, per a la comprensió i estudi de la nostra societat (no oblidem aquí que l'economia és nominalment una *ciència social*²⁸) no existeixen altres subjectes als quals puguem referir-nos que no siguin els individus (si es vol, igualment, les empreses o institucions sota una única unitat d'acció i decisió i que, per tant, actuen com una unitat). Pensem tanmateix que l'aplicació radical d'aquest principi tal i com l'apliquen els economistes més ortodoxos, entre els quals molt principalment esmentarem més endavant a Hayek, deixa fora de lloc a agents, conceptes i fenòmens que tindrien ple sentit, per exemple, en disciplines com la ciència política o la filosofia. Podem fer referència aquí a conceptes com *la cultura cívica* d'un país, al sentiment de

²⁸ Ús i abús s'en fa continuadament del terme *ciència*. Jugant amb un pragmatisme malèvol (analitzarem aquest terme més endavant) podríem dir que, des de la multiplicitat de disciplines que dugué el moviment academicista del XIX, la científicitat d'una determinada branca del saber garanteix un increment dels pressupostos del departament universitari en qüestió. Només així s'entén la creació acadèmica d'una Divisió de Ciències Humanes (què volem dir exactament amb això? La filosofia, formalment dins aquesta Divisió, és una ciència?), la rumbosa definició del màrqueting com a "*ciència de la creació de l'acte volitiu de compra*" o els estudis de *Ciències Religioses*.

confiança o de *desconfiança* envers l'actuació de les empreses, a debats com el de *la justícia* o *la bondat*, o a la noció de *capital social* tan necessària per al funcionament del mercat.

En aquest sentit l'asèpsia dels economistes neoclàssics, el rebuig a la multidisciplinarietat o a utilitzar altres metodologies com l'estructural, la sistèmica o la fenomenològica (si és que, en propietat, no és aquesta abans una aproximació que no pas una metodologia) ens porta finalment a treballar amb un reduït nombre de conceptes, lleis i teories i a rebutjar-ne d'altres considerades com a incontrolables o, en terminologia analítica, divisibles en unitats individuals.

Que això sigui així, que l'economia i l'administració d'empreses com a branca aplicada de **l'economia**, puguin actuar amb aquesta **independència de la resta de sabers i disciplines socials** es deu sens dubte als resultats efectivament aconseguits, a la seva matematització i capacitat predictiva. És prou reconegut per estudiosos i erudits de les diferents branques socials del coneixement que els resultats obtinguts per aquesta disciplina en la comprensió, anàlisi i previsió de l'evolució de l'economia no s'han obtingut per part de disciplines com la sociologia, la ciència política o la psicologia en els seus respectius objectes d'estudi. Tant és així que poques han estat les disciplines socials que en un moment o un altre del seu camí acadèmic no han incorporat eines, lleis i teories provinents de la teoria econòmica clàssica²⁹. Probablement, la llibertat d'acció d'aquests pioners de la teoria aplicada al camp de la nova economia (és a dir, Enron) no hauria estat possible en terrenys com el de la investigació mèdica, l'antropologia aplicada, la psicologia social o l'ètica. Aquest era i és l'estatus acadèmic de l'economia i les seves repercussions en el món real.

També és important entendre, encara que només sigui parcialment, la seguretat amb la qual professors, i deixebles avançats de l'economia, trepitgen en aquest terreny. A partir d'una nova premissa podem observar com l'economia ha aconseguit identificar-se amb les ciències fortes, de la naturalesa, oblidant-se en gran part del seu humil origen social (és a dir, relatiu a les conductes de l'home i, per tant, ben difícilment tecnificable). La

²⁹ Tal vegada una de les més conegudes sigui, en el camp de la teoria política, la comprensió de l'actuació dels partits polítics com a subjectes institucionals a la recerca d'objectius egoistes. Llegeixis, l'obtenció i el manteniment del poder polític.

teoria de l'acció racional i la seva potencia interpretativa han fet molt per decantar les pretensions dels economistes cap al model de les ciències matemàtiques.

Aquesta premissa ens diu que tots els agents són racionals en l'elecció de les alternatives de decisió que se'ls presenten i que la seva actuació està finalment fixada per aconseguir el millor dels resultats possibles. No cal dir que deixar de banda l'emotivitat, la subjectivitat o fins i tot l'atzar en tota elecció humana és una empresa tan parcial com probablement falsa³⁰. En aquesta línia, gran part de les crítiques que ha rebut l'economia per part de pensadors i disciplines diverses (en particular per part d'especialistes en metodologia i pensadors analítics) han atacat la mateixa base dels fonaments teòrics (veure novament Sen, 2000, pp. 28-39). Tot i així, fills com som del pensament il·lustrat i del culte a la raó, sembla que aquesta mateixa hipòtesi de partida, encara que insuficient i esbiaixadora, pugui atorgar més seguretat a uns resultats erronis, parcials, des de l'origen.

Per últim en aquest apartat cal no oblidar-nos d'una tendència epistèmica que clarament denota l'origen dels economistes neoclàssics: la conversió teòrica de **qualsevol sistema d'intercanvi** (de béns, de treball humà, de favors polítics...) **en un mecanisme de mercat** on han de trobar-se l'oferta i la demanda, i on existeixen una quantitat i un preu d'equilibri. Sens dubte la capacitat per quantificar i matematitzar les operacions altament arriscades d'Enron amb els seus clients, administracions públiques o partits polítics passen per una anàlisi de cost, eficiència i rendibilitat. Només així podem entendre, per exemple, com Enron escull deixar sense energia l'estat de Califòrnia per tal de provocar una reacció popular a favor de la liberalització de preus i inflar alhora les pròpies butxaques³¹; com regala accions de la companyia a rellevants polítics de

³⁰ Queda sense respondre per part de la teoria econòmica neoclàssica el desafiament que Marx feu a la teoria de l'acció racional. En una de les seves digressions establia el següent exemple: davant l'hipotètic repartiment d'una herència en un veïnat, la teoria de l'acció racional diria que jo acceptaria un increment d'un euro en la meua posició encara que la resta dels meus veïns n'obtinguessin cinc. Marx dirà que si jo augmento en una unitat monetària la meua posició però els meus veïns la multipliquen per mil sens dubte no acceptaré aquest canvi en l'ordre de coses. Factors com l'enveja, o la relativitat del concepte riquesa (finalment, una sensació que ens obliga a confrontar-nos amb el nostre entorn) fa que la teoria de l'acció racional es mostri en la realitat com una interpretació insuficient. Un increment desigual respecte la situació de partida pot efectivament anar en contra dels resultats de la primera de les teories.

³¹ Expliquem-ho. A Califòrnia, l'any 2001, els preus de l'energia estaven sota control estatal. Aquest estat fixava un preu màxim de 250 dòlars el magavat /hora, aproximadament una cinquena part del que Enron podia aconseguir intermediant amb aquesta energia fora de l'estat. Enron, provocant apagades generalitzades, aconseguia que la pressió pública forcés l'administració local a buscar-hi solucions. L'estat de Califòrnia, finalment, es veia obligat a comprar l'energia produïda per Enron a preus de mercat.

l'administració federal³²; perquè contracta polítics retirats o familiars de polítics en actiu, o perquè realitza donacions als dos grans partits polítics³³.

3.2 Hayek o de la neutralitat moral del mercat

La doctrina exposada fins aquí té els seus orígens en les aportacions a la teoria econòmica de pensadors que avui en dia han passat a donar nom a la categoria de **neoliberals**. Aquesta doctrina, que demana una recuperació del sentit originari del liberalisme econòmic d'Adam Smith, té probablement el seu màxim exponent en la figura de l'economista nord-americà d'origen austríac Friedrich A. Von Hayek (1899-1992). Hayek, autor d'obres poc conegudes i reconegudes al llarg dels 40s trobà l'anhelat reconeixement al seu treball a partir del gir cap a la dreta dels governs nord-americà i britànic a partir després de les crisis del petroli. L'administració Reagan, als EUA, i el govern de Margaret Thatcher, al Regne Unit, acolliren de grat ideòlegs que justificuessin les polítiques d'ajust dur per fer front a la recessió econòmica dels 70 i, ja de passada, refermessin les bases del liberalisme econòmic en la guerra ideològica contra la URSS.

En **Hayek** sobresurten dues premisses principals: el ja explicat *individualisme metodològic* i la idea de l'*ordre espontani* (Durán, 1998). Per aquest autor, la creença que els problemes socials poden ser resolts per l'estat és falsa; no hi ha lleis socials sinó agregats d'actuacions individuals; i el resultat d'aquest conjunt de forces impulsades per individus racionals i egoistes convergeix en l'ordre social. Amb tot, en l'univers de Hayek, no és aquest un ordre immutable i acabat sinó que es fonamenta en el conjunt de normes que es donen els individus per tal d'assolir l'èxit en les seves accions. L'adaptació continua de les normes als reptes del present acaba donant forma a la idea de progrés continu per al conjunt de la societat. La condició indispensable per aquest progrés infinit és que el seu motor, la llibertat dels individus i els drets inherents a ella (els drets de propietat, seguretat i llibertat de comerç) no es vegin limitats per l'acció de l'estat.

Vegeu Bloomberg a *El País*, "Un ex intermediario de Enron admite que manipuló el mercado", de 18/10/02

³² Entre els quals l'actual vicepresident dels EUA, Dick Cheney.

³³ Certament, des d'una òptica com la que defensa la teoria econòmica neoclàssica la jugada és tan racional com impecable.

La conseqüència moral de la seva pròpia teoria econòmica és ben explícita: no hi ha més valors que els compartits en cada moment per la societat en el seu conjunt, no hi ha cap altre criteri de justícia que el resultat de l'aplicació de criteris de consistència i compatibilitat al marc normatiu existent. La conclusió del seu optimisme de la història és que la societat camina cap a l'excel·lència moral. El mercat, finalment, és l'origen i el fonament bàsic dels principis morals³⁴. Sens dubte una lliçó filosòfica, de filosofia moral de l'economia si es vol, que no s'ens pot escapar quan tractem de recollir ensenyaments de la crisi d'Enron.

En veritat no pot deixar de sorprendre'ns com en els darrers segles hem passat de la crítica religiosa als beneficis i als interessos, al seu oposat més extrem: el mercat no és avaluable moralment. Per a la doctrina neoliberal, el capitalisme personifica la raó, el real, el racional; per contra, l'emoció i els sentiments representen la irracionalitat. I en aquest punt, a banda de constatar la fal·làcia de l'argument de la neutralitat moral del mercat, convé que entenguem les **dues justificacions principals** que encara ara es donen per sostenir que el mercat, per eficient, és moralment neutral (Ovejero, 1994):

- a) Des d'una aproximació deontològica (guiada pels impulsos que justifiquen l'acció) es diu que el mercat proporciona democràcia i llibertat³⁵.
- b) Des d'una aproximació conseqüencialista (centrada en l'anàlisi dels efectes de les accions) es diu que el mercat fa millors individus i genera riquesa.

Evidentment, abans d'encarar les anteriors justificacions del mercat hem de constatar que no hi ha defensa o crítica del mercat que no faci referència a **premisses axiològiques** (valoracions morals) dels individus que jutgen. Dir, per exemple que el mercat proporciona democràcia i llibertat inclou dues asseveracions implícites: d'una banda, que cal (judici moral) perseguir aquests objectius; de l'altra, que realment aquest fet és així (un cop més, hauríem de demostrar aquesta afirmació, que el mercat ens

³⁴ Fins aquí podem llegir Hayek com un tradicionalista però també com un pragmàtic, un utilitarista, un pensador utòpic (un irracionalista doncs, ho explicarem més endavant) i com un relativista moral.

³⁵ Vegeu Dahl, 1999, capítol XIV, “¿Por qué el capitalismo de mercado favorece la democracia?” i, de seguit, els arguments que Dahl recull en el capítol següent, el XV, “¿Por qué el capitalismo de mercado

proporciona democràcia i llibertat, no sense abans haver-nos posat d'acord en definir si la *democràcia* i la *llibertat* que volem és la resultant de viure en un sistema de mercat o existeixen alternatives a contemplar). El mateix exercici que hem fet en la *proposició a)* podríem fer-lo per a l'aproximació conseqüencialista. Sempre arribarem al mateix atzucac: la nostra recerca dependrà del llenguatge que utilitzem, de la nostra particular aproximació al fet observat, de la nostra manera, en definitiva, de mirar el món.

Conseqüència de tot plegat és el següent: no hi ha valoració del mercat que no pressuposi una determinada manera d'explicar el coneixement (una epistemologia), que no contingui implícitament un determinat criteri de justícia (una filosofia política), que no parteixi d'una determinada reflexió del que està bé i del que no ho està (una moral). Valorem sempre que escollim àrees d'anàlisi, valorem quan prenem unes premisses i no unes altres, valorem en el moment d'aixecar unes hipòtesis, valorem, finalment, quan plantegem uns objectius a la nostra recerca. Una lectura final que no podem oblidar en acabar aquest apartat: no hi ha mercat neutral no hi ha justificacions als fets que no obeeixin a una determinada preconcepció del nostre entorn, no hi ha ciència sense valoració.

Comprendre el mercat tal i com ve plantejat per l'actual teoria econòmica implica, doncs, subscriure un conjunt de **fal·làcies**³⁶: una fal·làcia de neutralitat científica, que destaca que les coses no han de ser necessàriament com són; una fal·làcia naturalista, que adscriu propietats morals a fets de la naturalesa (el mercat és natural a l'home i, per això, és bo); i, tot sovint, una fal·làcia d'ambigüitat terminològica, que consisteix a emprar significats diferents per a un mateix terme al llarg d'una única construcció teòrica. Tornem ara a l'anàlisi del cas des d'una nova perspectiva i tractem de comprendre la particular evolució del liberalisme econòmic en el Nou Continent.

daña la democracia?" A partir de les tesis d'aquest polític, veritablement, si volem justificar el mercat no podem fer-ho pels seus efectes beneficiosos sobre el nostre sistema polític.

³⁶ Recordem oportunament aquí la definició que en fa el diccionari: paraules disposades per a enganyar.

4 Per què Enron: L'evolució del capitalisme nord-americà

4.1 El liberalisme polític en el nou continent. Weber i l'ètica protestant.

Enron és el resultat d'un conjunt de condicionants històrics, d'un seguit d'eleccions, motius, pràctiques i maneres de fer que podem tractar d'entendre situant-nos en una gran matriu multidisciplinària. Comencem, doncs, fent una ullada als antecedents polítics i ideològics d'aquest neoliberalisme. Entendre com la doctrina econòmica definida fins aquí s'ha obert camí, particularment a partir dels anys 70, passa per fer una ullada a la particular combinació de sistema de mercat i liberalisme polític als Estats Units d'Amèrica (Hobsbawm, 2000).

Enron fou fins a l'any 2000 una empresa pionera en un país pioner. El caràcter dels EUA com a terra de miracles i experimentació no es va esvaïr amb la conquesta de l'indomable oest per part dels buscadors d'or sinó que prossegueix al llarg del segle XX en el camp de l'economia. Fem una ullada, doncs, a la història política i econòmica d'aquest país i centrem-nos, per qüestió d'espai, en tres textos que ens permetran copsar l'especial simbiosi entre política, economia i moral.

Situem-nos unes poques setmanes abans de la declaració d'independència dels EUA. Una lectura de la *Declaració de Drets de Virgínia* (1776), un dels primers textos eminentment polítics que donaran forma a l'aparell jurídic del nou estat sobirà, ja ens permet entendre la transcendència del trencament que suposa la independència nord-americana respecte els vells valors de l'Europa de l'antic règim. Per primer cop en un text legal els drets de la burgesia s'estableixen com a puntal sobre el qual s'edificarà tot el dret d'un estat. Aquest text assumeix els continguts teòrics del liberalisme europeu: la igualtat de les persones, la democràcia representativa, la llibertat d'acció i pensament, juntament al dret de propietat i a la seguretat de les persones i els béns.

El liberalisme serà, doncs, l'atmosfera necessària en la qual es podrà desenvolupar el capitalisme. Als EUA, tanmateix, tindrà uns elements particulars: la manca de tradició històrica d'un país nou; la convicció de ser l'enclavament idoni on posar en pràctica el pensament dels il·lustrats; la mal confiança cap a un estat vist fins aleshores com a opressor

i extractor de recursos per a la metròpoli. A partir d'aquest estat de coses la nova aristocràcia no heretarà el seu títol de la vella noblesa anglesa sinó que haurà de fer-se el nom en l'explotació de la indústria i del comerç.

El segon dels nostres textos fou escrit per Alexis de Tocqueville, l'any 1840, amb el títol de *La democràcia a Amèrica*. En aquesta declaració apassionada d'amor envers el nou ordenament polític dels EUA, Tocqueville veu en l'individualisme i l'utilitarisme els principis sobre els quals es sostenen les virtuts nord-americanes. És la doctrina del "egoisme ben entès", de l'egoisme honrat que es tradueix en benefici públic. Simple, fàcil de seguir i a l'abast de tothom. Per aquest pensador la doctrina del propi interès fa individus sobris, ordenats, moderats, previsors, amos d'ells mateixos i amb hàbits virtuosos. Crea, en definitiva, una cultura de la llibertat, pau i ordre social³⁷.

El darrer dels textos bàsics per aprofundir en la gènesi d'un cas com el d'Enron ens el dóna Max Weber amb el seu cèlebre *L'ètica protestant i l'esperit del capitalisme*, probablement la tesi més utilitzada per comprendre els orígens del capitalisme juntament amb la de Marx sobre els processos d'acumulació de capital. Per a Weber és necessària una simbiosi única entre condicions materials i religioses per tal que pugui sorgir a occident, en l'edat moderna, un fenomen com el capitalisme. Per aquest autor, era necessària una religió com la protestant amb una renovada pressió puritanista sobre la persona per tal d'aconseguir les condicions mínimes en les quals aparegués el capitalisme. Era necessari un Déu exigent, indiferent cap a les condicions de vida dels homes, junt a una religió que forçés a la persona a demostrar la seva vàlua continua davant dels ulls del Senyor. L'única manera d'aconseguir formar part dels escollits era, doncs, exhibir unes credencials suficients en forma de treball dur i bons resultats materials. Mai l'home pietós estava prou segur de ser part d'aquest grup selecte, calia demostrar diàriament a la Terra el resultat d'aquesta divina elecció. Així, segons Weber, en contraposició al catolicisme indulgent, les reformes de Luter i Calví aconseguiren produir el cultiu sobre el qual fermentaria la dedicació i la productivitat capitalistes. Només calia completar el traspàs de poders de la vella aristocràcia feudal cap a la nova classe en ascens: la burgesia.

³⁷ Coses de la vida, per aquesta mateixa època, a la Gran Bretanya, es creava la Llei de Pobres que sancionava la preeminència de l'individualisme i posava fi al paternalisme d'estat.

Certament, una simbiosi material i espiritual com aquesta es dóna cronològicament abans als Països Baixos i a Anglaterra que no pas als naixents Estats Units d'Amèrica. Amb tot, la feblesa dels lligams que les antigues colònies britàniques guarden respecte a les estructures socials i polítiques de l'Antic Règim les empenyerà força més lluny que no pas els seus predecessors de l'Europa central i septentrional. Si bé en el pla polític i social l'herència del pensament il·lustrat cristal·litzarà aviat en bona terra fèrtil, en el pla econòmic encara faltaran algunes etapes abans les creixentment poderoses empreses nord-americanes no guanyin en autoconfiança. Caldrà primer consolidar la unió dels estats, cloure una sagnant guerra civil, finalitzar el procés expansiu cap a l'oest i consolidar una ja de per si prou sòlida economia interior. Després vindrà un procés de colonització exterior bàsicament mercantil i dues guerres mundials³⁸. A partir d'aquí la posició dels EUA, dominant en l'esfera econòmica, passarà a ser-ho també en el terreny cultural. Aviat arribarem a un nou element imprescindible per entendre l'auge i posterior ressò de la corporació Enron, l'anomenada **globalització econòmica**.

4.2. La globalització econòmica i la nova economia

Per *globalització* entenem el conjunt de canvis en l'escena mundial a partir de la segona meitat dels seixanta que impliquen l'aparició de nous agents socials transnacionals, principalment empreses, que actuen simultàniament en diferents localitzacions i amb independència de l'estat³⁹. Aquest fenomen complex fa referència a la creació d'un nou àmbit de presa de decisions polítiques i econòmiques que transcendeix les fronteres estatals. En aquest nou àmbit, des del seu vessant sociològic, la *interdependència* entre aquests agents és el principal canvi experimentat: les accions dutes a terme en una banda del planeta, amb tota seguretat, deixaran sentir els seus efectes en l'altra part del món. Tanmateix, la globalització, en la seva pluridimensionalitat abasta moltes altres àrees. Així es parla de globalització cultural, social o relacional, però també ecològica. Nosaltres, per al nostre propòsit, ens centrarem en la globalització econòmica i, només secundàriament, en la globalització política.

³⁸ Vegeu aquesta evolució particularment a Hobsbawm, 2000, p.30

³⁹ Segueixo les definicions donades per Carme Ruiz en el capítol "Globalització econòmica i política" a *Institucions socials i polítiques contemporànies*, de J.López i A.Rico (2001). Igualment, per veure'n l'evolució històrica d'aquest fenomen, Hobsbawm, 2000, pp. 229-289.

La globalització econòmica s'esdevé paral·lelament a l'increment exponencial del comerç internacional que afecta tot el món a partir de la dècada dels 50 i, principalment, dels 60. Un temps d'importantíssims avenços tecnològics que revolucionen el camp de les telecomunicacions i la logística. És, en primer lloc, un fenomen que afecta bàsicament a les grans empreses occidentals. Empreses que inicien la recerca d'un nou increment de beneficis a partir de la minoració del control que els estats exerceixen sobre elles. Aquestes grans empreses procedeixen així al trasllat d'una part de la seva producció a altres països; països en els quals explotaran els avantatges comparatius que la legislació els ofereix a nivell fiscal o laboral.

Amb els canvis de localització, tanmateix, els estats que recaptin una part important dels seus impostos dels beneficis empresarials es tornen creixentment vulnerables a les decisions de les empreses. Som davant de l'anomenat *dumping social* o competència a la baixa en les condicions de treball. Sense un poder polític capaç de frenar les aspiracions maximitzadores de guany de les empreses les grans corporacions tenen la paella pel mànec a l'hora de negociar amb els estats.

La primera amenaça seriosa sobre l'estat del benestar i la regulació política de l'economia ja està en marxa. Menys control i menys impostos impliquen creixents problemes pressupostaris per als sistemes socials dels estats occidentals. Amb la deslocalització l'atur en aquests països creix. Amb la concentració de grans capitals mundials els bancs centrals poc podran fer contra els atacs especulatius contra les diferents monedes nacionals. Més globalització també implicarà més opacitat en els sistemes de presa de decisions empresarials i, com ja s'ha dit, definitivament, més vulnerabilitat per als estaments polítics. La globalització, en la seva vessant política, intentarà recuperar el seu espai de sobirania a partir d'impulsar nous nivells transnacionals de presa de decisions, i per tant també de control sobre les empreses. Malgrat tot, aquest serà un esforç que es mourà en dues direccions contraposades: una primera, de creació d'espais de deliberació i representació per a la ciutadania dels diferents estats membres; per altra banda, en una segona direcció, es conformarà amb acompanyar els grans interessos econòmics en la persecució dels seus propis objectius.

Són temps, doncs, de *lobbys* o grups de pressió. Les grans empreses no es contentaran amb la direcció efectiva de la dimensió econòmica (i per tant social) del planeta sinó

que pretendran i, efectivament, podran aviat condicionar les polítiques econòmiques d'estats i organismes internacionals (via Unió Europea, Organització Mundial del Comerç, Banc Mundial o Fons Monetari Internacional). Només per als qui comparteixen els pressupòsits de la nova teoria econòmica d'arrel neoliberal aquests fets podran ser compresos com un fet neutre, diríem natural, aliè a cap valoració moral o política. Per a la resta de la gent implicarà una dessubstanciació del sistema democràtic i, de retruc, un qüestionament evident dels agents i institucions de la nostra democràcia representativa. Si els ciutadans no poden aspirar a participar en el govern de la cosa comuna vol dir que la democràcia ja no té sentit de ser.

Aquest és l'estat de coses que afecta les relacions dels governs de tot el món amb les grans concentracions de capital planetari⁴⁰. El seguidisme dels governs als desitjos maximitzadors de la gran empresa, quan coincideix amb un posicionament ideològic liberalitzador, es converteix ràpidament en desregulació, baixada d'impostos i retallada de prestacions socials. Quan, com en el cas dels Estats Units, el poder econòmic s'acompanya de l'hegemonia política a escala internacional, els favors s'incrementen. Enron aconsegueix convèncer a l'Administració Clinton de la necessitat que l'empresa desplaci a l'estat en el fins aleshores regulat sector de l'energia. En la resta de països del planeta on Enron estendrà el seu imperi energètic (Argentina, Mèxic, Índia, Croàcia, Japó, Gran Bretanya i un llarg etcètera) el paper del govern nord-americà serà el de representar els interessos de les seves empreses.

Hi ha però un factor igualment imprescindible per comprendre el col·lapse d'Enron, l'anomenat **boom de la nova economia**. La segona meitat dels noranta són anys d'experimentació i enlluernament al voltant de les noves tecnologies (telefonía mòbil i, principalment, internet). En les principals borses de tot el món, ingents quantitats de capital especulatiu vénen a participar de l'intent de crear noves empreses virtuals, de llençar projectes d'*e-commerce* (comerç electrònic). El real enlluernament de les masses inversores juga aquest cop amb dues variables a favor que potenciaran aquest efecte "miratge": d'una banda la promoció ideològicament interessada per part dels promotors del mercat d'aquesta fe en els projectes d'internet; d'altra banda, la verificació en les

⁴⁰ Extrec una dada significativa de l'esmentat capítol "Globalització econòmica i política": segons l'informe de la ONU sobre el desenvolupament (PNUD) per a l'any 2000, la riquesa de les 3 persones

cotitzacions borsàtils de l'auge dels nous mercats (els quals aviat comptaran amb un índex propi)⁴¹.

És en aquesta època que Enron serà anomenada per part de la revista *Fortune* l'empresa més innovadora del mercat en els anys 96 i 97. Segons les dades fetes públiques per la companyia el 40 per cent dels seus ingressos provenien de fonts de negoci inexistents deu anys abans. Amb tot, com es lògic deduir, la correlació entre la qualitat d'un projecte empresarial i la seva cotització en borsa té un límit i aquest és la confiança dels mercats.

Per altra banda, com és ben sabut, els diners no apareixen del no res. El final de mileni ve marcat a escala internacional per una translació del motor econòmic de les empreses del departaments de producció i comercialització cap els departaments financer i comptable. La major part dels guanys provenen en aquesta època d'adquisicions i fusions, de l'eliminació de competència⁴² i de l'absorció de noves quotes de mercat. Els diners ja no es fan en les cadenes de muntatge sinó en les reunions d'estratègia dels consells directius. Lògicament, quan la credibilitat de les empreses depèn de la confecció dels estats comptables, de la comptabilització d'expectatives d'ingressos i de la valoració del "fons de comerç", la vulnerabilitat de les corporacions és màxima⁴³.

més riques del món és equivalent al PIB (producte interior brut) de tots els països menys desenvolupats del planeta i dels seus 600.000.000 d'habitants.

⁴¹ Una petita mostra. Referint-se a la junta d'accionistes de Terra, celebrada el 2 d'abril del 2003, ens diu Mar Galtés a *La Vanguardia*, de 3/4/03: "El presidente aguantó estoicamente las encendidas intervenciones de los accionistas arruinados, que habían entrado en la compañía cuando las acciones valían 80, 100, 120 euros... Ayer Terra cerró a 4,57 euros, tras apuntarse una mejora del 3,86%".

⁴² "Per adaptar-nos a un nou mercat globalitzat" continua sent un dels arguments més habituals.

⁴³ Com dèiem, amb els negocis d'internet les exagerades previsions optimistes de benefici han estat un dels incentius principals a la inversió per a molts petits accionistes. En el mateix sentit, el *fidel reflex comptable* del patrimoni de l'empresa, i l'aplicació estricta del principi de prudència en tota auditoria de comptes es van veure greument afectats per alegries valoratives que, ja en el seu temps, els auditors ortodoxos no van poder entendre. Malauradament el seu savi consell va ser anatemitzat sota sospita d'*ignorància comptable* per als nous temps d'internet.

5. Per què Enron: La filosofia moral

5.1 L'utilitarisme econòmic

Si hi ha una justificació moral del mercat que s'hagi utilitzat a bastament per part de la teoria econòmica aquesta és la que es fonamenta en els principis racionals de l'utilitarisme. En els manuals d'ètica de l'empresa⁴⁴ es planteja l'aproximació utilitarista al capteniment empresarial com aquella “pràctica comuna de calcular què volem, comparar els nostres desitjos amb les nostres possibilitats i comparar desitjos presents i futurs”.

És evident, però, que els economistes l'únic que fem és interpretar o edificar interpretacions morals del mercat a partir d'una determinada lectura del cos de la filosofia moral. En aquest punt cal recordar una de les màximes del jurista i filòsof utilitarista **Jeremy Bentham** (1748-1832) més emprades en economia. Per aquest autor l'únic principi capaç d'explicar el naixement de la societat i les lleis és el que fa referència als beneficis que aquestes, societat i lleis, poden proporcionar al conjunt de la gent. Aquest *principi de la utilitat comú* ha de tenir per objectiu cercar la màxima felicitat per al màxim possible d'individus. Per a Bentham, doncs, una acció és bona si produeix la major quantitat de bé per al major nombre.

Aquest bé, en el món empresarial, rep el nom de diner i ens permet reformular la màxima benthamiana de la següent manera: l'actuació d'una empresa és correcta si busca la maximització del benefici econòmic. Una proposta, doncs, que incorpora ja una lectura moral del capteniment empresarial per bé que, com hem vist, equipara la direcció de l'empresa a una mera gestió calculista per a la maximització de beneficis. No s'ens escapen però dues primeres diferències fonamentals amb la lectura utilitarista de Bentham que tot sovint els economistes tendim a oblidar: d'una banda el bé no és immediatament equiparable al diner, el diner és un bé però no tot bé és diner. Per altra banda, l'oblit fonamental d'aquesta lectura: el bé empresarial es refereix només *a la mateixa* empresa, no al conjunt de la societat. No és un càlcul, en principi, universalista

⁴⁴ Vegeu De George, 2000, Capítol 3: “Utility and utilitarianism”

malgrat més tard s'en pugui fer una lectura política com la que suposen determinades revisions dels textos d'Adam Smith (segons el qual l'actuació empresarial de cercar el propi benefici és, en ella mateixa, beneficiosa per al conjunt de la societat). Convé aquí recordar que sense la característica d'universalitat és força difícil justificar la correcció moral d'una acció.

D'altra banda, entre les poques conclusions inqüestionables que ens suposa l'aplicació del principi benthamià de *la màxima felicitat per al màxim nombre* trobem la d'evidenciar una ètica conseqüencialista. Això és, la bondat d'una acció es mesura per les conseqüències, pels resultats pràctics d'aquesta acció en la vida real. Podríem dir, doncs, que l'actuació dels màxims directius d'Enron hagués estat moralment justificada si els resultats observats del conjunt de pràctiques irregulars observades haguessin estat uns altres. És, finalment, l'observació dels fets conseqüència de l'acció (no la motivació de l'acte, a la manera kantiana) la que determina la correcció de la nostra decisió.

A partir d'aquí sorgeixen múltiples punts de dificultat per a l'exercici calculista que l'economia fa del principi de Bentham. En aquest autor queda clar que l'interès col·lectiu és igual a la suma dels interessos individuals (l'individualisme metodològic que ja hem observat); que tots els béns privats són, en principi, iguals (és a dir, no hi ha un bé suprem superior als altres) i que és l'egoisme el motor del benestar públic (l'egoisme racional igualment tractat). El bé de Bentham (el diner en el món empresarial) és un instrument per a l'assoliment d'una felicitat última, resultat del conjunt de plaers i desplaers aconseguits per les nostres accions⁴⁵.

D'aquesta descripció de l'utilitarisme sorgeixen, com dèiem, un seguit de dificultats pràctiques per a la justificació racional de l'utilitarisme. Entre d'altres: Com podem, realment, saber quines són les preferències dels individus? Com podem sumar preferències? És efectivament l'utilitarisme només una moral materialista? O bé és el *bé*, merament, un *estar bé*? Qui fa el càlcul *felicitic*? És moralment correcte que l'increment de la felicitat d'uns pugui descansar sobre un increment (quantitativament

⁴⁵Molt menys utilitzada per l'economia és la visió utilitarista d'un altre filòsof hereu del pensament de Bentham, John Stuart Mill (1806-1873), segons la qual l'home no pot aspirar al mer plaer o gaudi físic. En altre paraules, val més ser un home insatisfet que no pas un porc satisfet. Cal, doncs, un cultiu general de la noblesa de caràcter per tal que l'individu utilitarista arribi a la veritable felicitat.

inferior) de la felicitat dels altres? Com donaria compte aquest utilitarisme de nocions eminentment morals com l'agraïment o el ressentiment?

Tradicionalment, en aquest punt, l'utilitarisme que cerca aprofundir en la justificació moral de la seva teoria mira cap els anomenats **utilitarisme de la regla i utilitarisme de l'acte**. Per decidir sobre la moralitat de les nostres accions l'utilitarisme de la regla analitza el tipus d'acció i avalua si aquesta, per tradició o coneixement històric, ha resultat valorada com a positiva pels seus resultats. Es parla així de la bondat de complir amb la llei des del moment en que sense un vincle mínim de confiança o contracte social la reiteració d'un acte de comerç es torna força difícil. Dos problemes immediats d'aquest utilitarisme són el relatiu a la interpretació/previsió dels futurs resultats de la nostra acció i el de la impossibilitat de conèixer els casos anàlegs al de la nostra actuació.

En el cas de l'utilitarisme de l'acte només ens interessa analitzar el resultat concret que podem preveure del nostre acte. Si esperem que ens porti un benefici, l'acte és bo. Aquí no s'ens escapa una nova evidència inqüestionable, l'utilitarisme de l'acte no requereix ni tan sols el compliment de la llei⁴⁶. El càlcul felicític, alhora que egoista (preocupat exclusivament en el resultat personal de l'acció), se centra ara en un exercici probabilístic sobre els riscos potencials d'una determinada actuació. Per exemple, finançar partits polítics o regalar accions a polítics en actiu, acomiadar treballadors improductius, vincular sous i pensions dels treballadors a la cotització en el mercat de les accions de la companyia o ocultar pèrdues, són actes moralment correctes si donen els resultats previstos. Són correctes si ajuden a maximitzar beneficis, encara que aquest extrem s'aconsegueixi mitjançant la vinculació dels resultats empresarials al patrimoni personal dels polítics, l'assoliment d'un increment en la motivació dels treballadors, o bé via un manteniment *il·lusori* de la fe de l'accionista en els bons resultats de l'empresa.

Amb tot, l'empresa aconsegueix prescindir de gran part d'aquestes dificultats limitant l'abast de la lectura moral de les seves accions a l'objectiu immediat dels seus actes:

⁴⁶Ronald E. Barenbeim, (2002), ens recorda que una de les conseqüències possibles de l'utilitarisme és que "no existeix falsedat quan no esperem que la veritat sigui revelada". Al manual de Richard De George (2000, p.65), trobem la mateixa conclusió "l'utilitarisme, a vegades, és contrari a la justícia".

maximitzar el benefici⁴⁷. Per a l'economia de l'empresa, el bé/diner és en ell mateix una finalitat i no un mitjà per a la consecució de cap felicitat posterior. Això fa que, malgrat com hem dit s'acostumi a acompanyar l'utilitarisme de lectures polítiques filles de l'optimisme econòmic d'Adam Smith, l'utilitarisme empresarial no ens aporti cap plantejament social sobre el resultat final d'aquests beneficis. És doncs, una teoria moral autista que, certament, ens duu, també des de la filosofia moral, a posicionaments necessàriament crítics contra qualsevol forma de racionalitat estrictament instrumental⁴⁸.

L'empresa s'oblida des d'aquesta particular lectura de l'utilitarisme del veritable resultat de les seves actuacions sobre els individus. Quan la maximització de beneficis és tot l'objectiu moral que tenim (tota justificació sobre la correcció de les nostres accions) el principi de prudència que ens hauria de fer preveure el resultats de les nostres accions sobre el nostre entorn (treballadors d'Enron, petits inversors, bancs prestamistes, clients, proveïdors, etc.) desapareix.

5.2 El pragmatisme

Hi ha tanmateix un altre puntal filosòfic per comprendre el capteniment de l'empresa: el pragmatisme. Ja hem donat prou voltes fins aquí a un element bàsic per entendre l'economia i la gestió de l'empresa modernes, el fet que aquesta disciplina pretengui aconseguir un estatus epistemològic (un estatus de *veritat* o coneixement) superior identificant-se abans a una tècnica (moralment neutra) que no pas a un exercici necessàriament reflexiu propi d'una ciència *social*.

Probablement el pensador que més ens pot aportar per entendre Enron i, possiblement el funcionament global de la gran empresa, sigui el nord-americà William James. Per entendre, però, el seu pensament hem de començar per comprendre a qui fou font d'inspiració per als seus escrits, el pare del pragmatisme, **Charles Sanders Peirce**

⁴⁷ El mbeil Friedman, a inicis dels 70, ho tenia prou clar: "l'única obligació moral de l'empresa és maximitzar el benefici des del respecte a la llei".

⁴⁸ Vegeu Jurgen Habermas (1996). Una raó instrumental és una raó incompleta, amputada del necessari pensament crític que ens fa conscients dels resultats dels nostres actes. Igualment és força interessant veure un exemple excel·lent de les misèries de la raó instrumental en el llibre de Hannah Arendt (1999).

(1839-1914). El plantejament de Peirce fou prou innovador en el seu moment⁴⁹. Si volem un coneixement que evolucioni d'acord amb la realitat social ens cal abans un mètode de reflexió que no pas una nova teoria del món. En cal, en definitiva, una teoria instrumental del coneixement que ens permeti adaptar-nos més fàcilment a la comprensió de la complexitat social. De la mateixa manera que els organismes s'adapten al seu entorn (plantejament bàsic de l'evolucionisme), ens cal establir uns patrons de conducta que ens possibilitin atènyer la satisfacció de les nostres necessitats.

Fonamentalment, la contribució filosòfica de Peirce és la de dotar-nos d'un mètode per a l'obtenció de coneixements fal·libles però fiables. És, si es vol, la seva, una teoria del coneixement o, més precisament, una teoria de la significació segons la qual podem obtenir la representació d'una idea, d'un concepte, mitjançant les conseqüències que d'aquesta es derivin. En la seva dimensió utilitarista, per a Peirce, el coneixement és el conjunt d'hàbits que ens permeten afrontar la realitat *amb èxit*. No és, per tant, una teoria de la veritat immutable sinó que, tot el contrari, edifica un concepte de veritat com a ideal inassolible on, en l'extrem, coincidirien coneixement i realitat.

Sembla lògic, des d'una lectura neutra del concepte *pragmatisme*, corroborar l'apreciació que ens diu que aquesta doctrina és la ideologia de la tècnica i l'economia, la justificació de la preeminència de l'*eficàcia*, sobre la resta de facetes de l'actuació humana. Amb tot, no és a Peirce a qui devem aquesta interpretació del pragmatisme. Aquest autor, en vida, fou defensor d'una teoria tolerant i fortament crítica amb els excessos de l'individualisme i l'utilitarisme econòmic⁵⁰. És gràcies al seu deixeble James, junt a d'altres filòsofs com Dewey i Schiller, que coneixem aquest corrent de pensament.

En **William James** (1842-1910) aquesta teoria pragmàtica del coneixement esdevé, aquí sí, teoria moral. James, tot sigui dit de passada, acaba per donar forma a aquesta primera i gran contribució nord-americana al pensament filosòfic modern⁵¹. Com ens

⁴⁹ Vegeu Antoni Dévez, (2001), i el capítol "Pragmatisme".

⁵⁰ Una edificant lectura en aquest aspecte és l'article "Ser de verdad pragmáticos. La dirección de empresas desde los orígenes del pragmatismo" de Fontrodona (2000). Un veritable memorial de desgreuge a Peirce, davant la lectura *jamesiana* del pragmatisme contemporani, on abunden les proclames d'aquest autor contra l'egoisme i el "regne de l'avarícia" empresarial.

⁵¹ És el parer de Luois Menand a *El Club de los Metafísicos. Historia de las ideas en América* (2002).

diu Dévez (2001), aquesta és una altra mena de pragmatisme, un pragmatisme que, per al nostre propòsit, ens permetrà entendre millor un cas com el d'Enron.

En James és fonamental el respecte més radical a la llibertat de creences de l'individu. Tenir creences és connatural a la persona, forma part del conjunt de passions que ens determinen; i és aquest entramat de creences el que, finalment, ens ha de permetre perseguir uns determinats objectius a la vida. La racionalitat, tota ella, té doncs una vessant emotiva que fa que la construcció de tota teoria descansi en un pur subjectivisme. El pragmatisme de James, com el de Peirce, és igualment una teoria del significat, definit com a resultat de les conseqüències pràctiques de tot concepte. És també, però, una teoria de la veritat (un punt al qual no va gosar arribar el seu antecessor Peirce).

En James, tot coneixement prové de la relació amb l'experiència (empirisme radical) i tot coneixement és, ell mateix, realitat. No existeix un món dual com els que plantejaren els seguidors de Descartes i la doble dimensió subjecte/objecte (cos i ànima). No hi ha més veritat que la que respon a les nostres expectatives i ens és útil per predir experiències futures. És una veritat fal·lible i instrumental però, el que és més important per a nosaltres: *no hi ha cap d'altra*⁵². Veritat, doncs, és en l'extrem utilitat. Veritat és el que és bo per a la nostra manera de pensar com just és el que ens beneficia:

“Lo verdadero, dicho brevemente, es sólo lo ventajoso en nuestro modo de pensar de igual forma que lo justo es sólo lo ventajoso en el modo de conducirnos. Ventajoso en casi todos los órdenes y en general⁵³, por supuesto, pues lo que responde satisfactoriamente a la experiencia en perspectiva no responderá de modo necesario a todas las ulteriores experiencias tan satisfactoriamente”. (Al text núm.7, “El significado de la verdad”, en J.Moya i L.García, 2001, p.63)

Si, en conseqüència, no hi ha més veritat que la que ens pot servir, que la que es deriva de la nostra elecció apriorística del que volem obtenir per aquesta *veritat*, sembla ben clar que qualsevol cosa o propòsit pot, per ell mateix, esdevenir veritat. I, el que és més, en James aquesta *veritat* és anàloga al concepte de bondat o justícia. Des de la llibertat radical de creences i des del rebuig al món metafísic dels dogmes, per a James, la llibertat de fe ens duu a la impossibilitat de jutjar el criteri moral de l'altre. Si res no val

⁵² Estem avançant ràpidament cap el relativisme que exposarem en l'apartat relatiu a l'individu i l'ètica.

⁵³ D'aquí l'acusació d'“irracionalisme polític” que li fa Dévez en l'esmentat capítol, (2001, p.142)

més que res d'altre, aparentment, tot s'hi val. Som davant, si es vol, de la ja familiar carta del relativisme moral que, com veurem, tal vegada va donar alè en determinats moments a l'actuació irrestricta dels directius d'Enron. Continuem, però, en el següent capítol explorant els límits d'aquesta llibertat personal i les seves implicacions polítiques.

6 Per què Enron: La filosofia política contemporània

6.1 Les teories sobre la llibertat. El model de Nozick contra Rawls

Hi ha, doncs, algun límit a la llibertat d'acció de les persones? És el nostre parer sobre el que és just, o no ho és, criteri suficient per erigir-se en principi moral de les nostres accions? Per respondre aquestes i altres preguntes hem de girar ara la nostra atenció cap a les conseqüències del liberalisme polític, doctrina que, com hem vist, donà peu al sistema polític nord-americà, el gran referent occidental de model de drets i llibertats per al govern del bé comú.

Probablement sigui Isaiah Berlin en el seu text *Quatre assajos sobre la llibertat* qui més ha fet per facilitar-nos la comprensió d'aquest debat tan modern i tan occidental dels límits de la llibertat humana⁵⁴. La societat liberal, com hem vist, s'edifica sobre la base moral de l'existència de drets inalienables en tota persona. En el liberalisme, com en l'individualisme metodològic emprat per l'economia, no existeix cap altra societat que la que componen la suma de persones, individus diferents i amb interessos igualment diferenciats. Cal, doncs, un estat que sigui neutre cap a aquests interessos. Per establir com és aquesta neutralitat de l'estat davant de l'actuació lliure de les persones Berlin defineix dos tipus de llibertat: *llibertat per a* i *llibertat de*.

- a) **Llibertat per a** (*freedom of*): És la llibertat dels antics, centrada en la capacitat *efectiva* de la persona per determinar les pròpies accions. També coneguda com a llibertat positiva, es caracteritza per cercar la implementació real dels drets (pe: el debat sobre el dret dels joves a l'habitatge com un dret real o retòric).

- b) **Llibertat de** (*freedom from*): És la llibertat dels moderns, centrada en defensar un espai personal d'actuació el qual cap ens, estament o persona, pot interferir. És també coneguda com a llibertat negativa per definir-se per la creació d'àmbits de *no actuació* estatal (pe: la llibertat de culte).

⁵⁴ Vegeu per aquest apartat Joan Vergés, 1999.

Aquestes dues definicions de la llibertat han donat lloc a dues lectures polítiques bàsiques del liberalisme polític. Una primera anomenada *liberalisme igualitari* que troba en John Rawls el seu màxim exponent i una segona, anomenada *liberalisme llibertari*, amb Robert Nozick com a principal autor.

John Rawls (1921-2002) s'ha convertit, a partir de la seva obra, en el principal defensor del liberalisme igualitari o *amb estat del benestar*. Partidari d'un liberalisme que es preocupi dels membres més febles de la societat planteja un nou vincle contractual sobre el qual dissenyar un model d'estat, diríem progressista. Un model d'organització política ideal que seria dissenyat pels legisladors des del *vel de la ignorància*, això és des del desconeixement que cadascuna de les parts signants tindria de la fortuna o infortuna del desenllaç d'aquest nou contracte social. El que Rawls ens proposa en aquest model és un criteri de justícia creat a partir de l'*alienació* dels individus respecte els interessos individuals en joc: si no sabem com ens repercutirà a nosaltres l'establiment d'un determinat criteri de justícia mirarem que aquest ens pugui perjudicar el menys possible.

A partir, doncs, de la situació de *vel d'ignorància*, en un moment de virtual signatura d'un nou contracte social, defensarem la possibilitat d'accés del conjunt d'individus als béns socials primaris (drets i llibertats bàsiques). En paraules de Rawls, "la millor manera de guiar l'individualisme és fer-lo just (...) moralment acceptable"⁵⁵. Per a que això sigui així ens cal un estat que garanteixi l'accés real i efectiu dels individus als seus drets, a les seves llibertats.

No és però aquest model de Rawls el que ens permet comprendre el cas Enron des de la filosofia política. Enron pot explicar-se prou bé des de la seva alternativa filosòfica, el model de llibertat negativa de **Robert Nozick** (1938-2002). Teoria filosòfica que, com hem explicat en el seu lloc, ve a donar un corpus teòric a l'ofensiva contra l'estat que van jugar governs com els de Ronald Reagan, als EUA, i Margaret Thatcher, a Gran Bretanya. Nozick és hereu del primer liberalisme lockià, de la tradició antiestatista dels

⁵⁵ Citat a Joan Vergés, 1999

libertarian o anarco-liberals nord-americans, ultraindividualista, sempre sospitós de la interferència de l'estat en el lliure desplegament de l'actuació de les persones.

En Nozick, clarament existeixen uns drets personals inviolables que *hem de* protegir de la interferència de l'estat⁵⁶. No pot haver delegació de drets ciutadans cap a cap ens superior, per la qual cosa tampoc hi ha lloc per a cap mena de contracte social a la manera de Hobbes o Rawls. L'únic punt que té el deure l'estat d'administrar és el referent a la seguretat dels ciutadans⁵⁷, del qual en tindrà el monopoli públic. Nozick és volgutament un anarquista, l'estat és immoral, alhora que un capitalista defensor d'una particular teoria de l'estat de naturalesa: només abans de l'existència de l'estat hi ha lloc per a la veritable llibertat i igualtat dels homes.

En Nozick són tres els **principis de justícia** que regulen la societat justa: el principi de *justícia en l'adquisició*, que determina la legitimitat història de les possessions; el principi de *justícia en la transferència*, que regula la transmissió legal i no coercitiva dels béns; i el *principi de rectificació* o de resolució de conflictes en els anteriors dos principis. En Nozick, no cal dir, no hi ha espai per a cap justícia distributiva donat que no pot haver-hi un estat "confiscador" de béns privats (per a Nozick els impostos són equivalents a treballs forçats a compte de l'estat). Tota la llibertat que necessitem és una llibertat "de plena possessió d'un mateix" (la nostra *llibertat negativa* amunt descrita) i l'espai on millor podem desplegar aquesta llibertat és en la societat de mercat lliure, la qual "és neutral entre els desigs de les persones, en tant que reflecteix i transmet informació àmpliament dispersa mitjançant els preus, i coordina les activitats de les persones"⁵⁸.

Efectivament, doncs, un estat desproveït de capacitat fiscalitzadora sobre els individus és un estat idoni per a la lliure actuació dels agents (individus i empreses) però aquesta actuació personal certament no té perquè ser idònia per a la societat en el seu conjunt com hem vist en els múltiples afectats pel cas Enron. La mateixa teoria econòmica

⁵⁶ Vegeu el mateix capítol esmentat anteriorment a Vergés, 1999. També els capítols 1 i 2 de Castiñeira, 1994.

⁵⁷ Aparent contradicció quan acabem de dir que no pot haver cessió de drets de l'individu cap a l'estat. Aquest punt el resol Nozick a partir de la recreació de la gènesi de l'estat com a espai mutu de protecció al qual voluntàriament ens hi vinculem. Com podem observar aquest estat mínim per garantir la seguretat de l'exercici dels nostres drets lliga força bé amb els drets defensats pels burgesos nord-americans a la declaració de Virgínia de 1776: dret a la propietat, a la seguretat de l'intercanvi de béns, etc (vegeu capítol 4 del present treball).

⁵⁸ De l'obra de Nozick, *Anarquía, Estado y Utopía* (1974, p.166) citada a Vergés (1999)

mostra la impossibilitat que el mercat per ell mateix, el lliure intercanvi de béns i serveis entre compradors i venedors, pugui prevenir les anomenades **fallades de mercat**: situacions en les quals el mercat és ineficient.

L'administració de l'economia per part de l'estat, segons els supòsits de la mateixa teoria econòmica neoclàssica, es fa imprescindible per protegir al consumidor davant de la creació de monopolis o oligopolis (un o pocs venedors controlen la quantitat o el preu de venda del producte sense que existeixi cap incentiu a incrementar la qualitat final del bé en qüestió: per exemple quan Enron té la capacitat de deixar sense energia un estat sencer); davant de la informació asimètrica entre venedor i comprador (quan Enron quan pot fer públics comptes falsejats que els consumidors no tenen forma de verificar); o quan es produeixen externalitats, efectes col·laterals a ciutadans que no actuen com a compradors o venedors del producte (per exemple, petits accionistes -no necessàriament d'Enron- que davant la desconfiança generalitzada produïda pel frau es veuen involucrats en una espiral descendent del preu de les seves accions).

6.2 El neoliberalisme com a utopia

Ja podem plantejar-nos aquí els límits d'aquest plantejament del mercat irreductible. Com pot, malgrat tot, defensar-se tan a bastament des de la pràctica d'una disciplina com l'economia la teoria de Nozick? Una de les alternatives possibles és corroborar la màxima d'Ernst **Bloch** de l'home com a animal utòpic per naturalesa. Efectivament, sembla que una de les característiques antropològiques de la persona sigui la necessitat de crear mites creïbles, siguin aquests de caire religiós o metafísic. En el cas del neoliberalisme, la fe en el mercat posa un cop més en evidència en tot discurs la barreja d'elements racionals amb d'altres eminentment emotius. Si per a **Hume** l'emoció era qui comandava el raonament, els nous pensadors de l'economia liberal semblen donar-li la raó davant la preeminència de components quasi-religiosos en la fonamentació de les seves teories. De res val que l'evidència s'encaparrí a demostrar-nos els límits del mercat a l'hora de promoure un benestar a la manera dels utilitaristes: la fe en el mercat roman inquebrantable

Una segona alternativa explicativa vindria de l'observació social o psicològica. En el debat d'idees és tan important l'originalitat i la fonamentació de la nostra proposta com

no baixar-nos de l'ase un cop som al damunt assegurats. Des de l'observació de les dinàmiques de departament universitari, des de l'anàlisi dels interessos polítics o econòmics darrera d'un determinat plantejament ideològic, des del seguiment de les línies de finançament obertes per a un o un altre projecte de recerca és fàcil entendre que en la defensa d'un particular visió del món hi va molt més que l'autoestima o el reconeixement intel·lectual. El joc d'interessos, com sostingué Habermas, és indispensable per comprendre l'evolució del coneixement.

Encara que sigui com a hipòtesi explicativa no podem menystenir els factors emotius i el pur interès material en la dinàmica interna de tota lluita d'idees. Quan un estudiant surt d'una prestigiosa escola de negocis privada amb un bagatge acadèmic construït al voltant de les virtuts del mercat, el seu destronament, el qüestionament d'aquest constructe intel·lectual, no implica un exercici reflexiu innocu sinó que, tot sovint, hauria de representar un fort sotrac en els patrons justificatius d'una cosmovisió determinada. Demanar-se honestedat intel·lectual, malauradament, no sembla estar a l'abast de tothom. El vincle sistèmic, la multiplicitat de raons o motius que ens porten a defensar o rebutjar un determinat plantejament ideològic, com veiem, no deixa de manifestar-se⁵⁹.

En la dècada dels 90, per exemple, va fer fortuna l'expressió de Fukuyama relativa a la fi de la història. El desig de victòria es va unir amb una lectura optimista de la Caiguda del Mur de Berlin. Segons aquest pensador la fallida de l'alternativa soviètica, amb la desaparició de la URSS, ens abocava a la desaparició de la dialèctica històrica entre capitalisme i socialisme. El final de la guerra freda havia en certa manera demostrat la superioritat del model liberal de mercat la qual cosa significava la inoperativitat de sistemes alternatius al capitalisme. Suposava, finalment, el triomf definitiu d'Occident sobre la resta del món.

El mite, malgrat tot, continua viu. No sembla que siguin els arguments els que puguin rebatre les limitacions d'un plantejament com aquest. No sembla que amb la reiteració

⁵⁹ Diu el filòsof Arthur Schopenhauer, (2000, p.18-19): "Nuestra congénita vanidad, especialmente susceptible en todo lo concerniente a la capacidad intelectual, no quiere aceptar que lo que, en un primer momento, sostuvimos como verdadero aparezca falso, y verdadero lo que sostuvo el adversario." Més endavant, "cada uno se esforzará porque triunfe su propia tesis, aun cuando en el momento le parezca falsa o dudosa".

continuada de contraarguments es puguin aturar defenses del mercat sense matisos. Enron ha fet molt per posar sobre la taula els límits de la desregulació i la privatització dels mercats. Malgrat tot, molt probablement calgui un conjunt de circumstàncies històriques prou trasbalsadores (com les que es donaren després de la Segona Guerra Mundial), que empenyin el capitalisme cap a una direcció diferent, més social i potser menys utòpica. Hume, amb la seva preeminència del pla emocional sobre l'intel·lectiu, no és el model per capgirar un estat de coses; amb tot, probablement sí ho és per entendre el resultat final de moltes de les lluites d'idees.

7 Per què Enron: La societat i l'empresa actuals

7.1 L'individualisme postmodern

Un nou enfocament necessari per al nostre exercici de comprensió d'Enron ens ha de dur a fer una mirada al nostre voltant, a la nostra societat. Tractar de definir a grans trets la societat en la qual s'esdevé un Cas Enron implicarà necessàriament parlar de l'època actual tal i com fou batejada pels pensadors contemporanis: la postmodernitat. I no és que en èpoques diferents a l'actual no haguessin existit fraus sonats i de renom, sinó que, per comprendre l'actuació dels individus darrera les seves accions, ens sembla imprescindible entendre la societat de la qual, conscient o inconscientment, han begut uns determinats valors.

La **postmodernitat** ha vingut a definir-se breument com el període de pensament en el qual assistim a la fi dels meta-relats. És aquesta una època que s'acostuma a situar a partir de la dècada dels 80s, moment històric en el qual cristal·litzen en la societat occidental la manca absoluta de referents ideològics, epistemològics i religiosos que ja havien presidit gran part de la reflexió filosòfica del segle XX. El desencís i la manca de projecte social i polític semblen apoderar-se de la societat en el seu conjunt. I això succeeix no com a resultat d'un cataclisme polític, una guerra mundial o un sotrac material o espiritual com podrien haver estat els casos d'altres períodes de convulsió, la fi del període hel·lènic (s.IV aC) o la caiguda de l'Imperi Romà (s.V dC), sinó a partir d'un cert esgotament de la cosmovisió moderna d'un món ordenat al qual confiar-nos.

El retrat que fa Lipovetsky de l'època al seu recull d'articles *La era del vací. Ensayos sobre el individualismo contemporaneo*, de 1986, ens pot donar unes eines bàsiques per comprendre el retrat acadèmic d'aquest període. Aquest autor ve a sintetitzar en els seus escrits els nous valors del moment⁶⁰: el triomf de l'hedonisme, la permissivitat i l'alliberament personal, l'erosió de les identitats socials, la pèrdua de sentit dels referents col·lectius. És l'anomenada nova revolució individualista que, com hem vist

⁶⁰ Versió novel·lada d'aquesta generació X filla de la desesperança dels 70 és l'imprescindible *Less than zero* que Bret Easton Ellis escriu a inicis de la dècada següent. Una via tal vegada més epidèmica d'acostar-nos als nous valors que beurrà la joventut d'aquesta època.

fins aquí, ve a lligar perfectament amb l'enfonsament de les utopies marxistes (marxisme humanista inclòs) i amb l'impuls de noves doctrines liberals en economia.

Per a Lipovetsky, som en un moment de trencament amb qualsevol noció de disciplina social⁶¹, trencament amb les tendències uniformitzadores de l'època de la raó, i trencament de la fe envers mots fins al moment plens de sentit com el d'*universalisme*. Com en la teoria econòmica *hayekiana*, en aquest nou món de la postmodernitat cal minimitzar les coaccions socials i maximitzar, alhora, la capacitat d'elecció dels individus. Arribem a la revolució del consum, al narcisisme i la indiferència envers els grans sistemes teòrics garants de sentit. La nostra societat de finals del XX es caracteritza per acomplir el somni democratitzador del liberal il·lustrat Alexis de Tocqueville; per fi triomfa l'interès dels individus per davant de l'interès d'estat. Amb tot, com exposa Lipovetsky (op cit. p.15), “en la *lògica del buit* hi ha més d'expressió que no pas de continguts”.

Aparentment, per a molt autors que fan una lectura sociològica de la contemporaneïtat, som davant d'una societat esquarterada i sota una important crisi cultural i espiritual. Hi ha, tanmateix, tres eixos bàsics, encara que antagònics, que ens permeten tractar d'entendre-la (op cit, p.85): “en l'ordre econòmic, l'eficàcia; en l'ordre polític, la igualtat; en l'ordre cultural, l'hedonisme”. Si ampliem el nostre radi d'observació, en el món tecnocientífic conceptes com els de velocitat, ritme i moviment es faran creixentment familiars. A partir de la revolució informàtica dels 80 i 90 aquests adjectius hauran de transformar-se en superlatius: tot canvia però, bàsicament, s'accelera. Per a Lipovetsky, qui sap si aclaparat per una onada de pessimisme existencial, “ja no hi ha ningú que defensi l'ordre” (op cit, p.105). La postmodernitat haurà intentat dur el modernisme als seus extrems i, en el camí, haurà fet esclatar les seves barreres. La veritat contemporània ja és una veritat democratitzada. Tot s'hi val perquè val tot el que hi és. Han passat ja els anys dels consensos universals i només queda mirar cap a dins nostre per provar de fer-nos un espai personal en un món creixentment incompreensible.

⁶¹ Aquest rebuig cap a la disciplina que prové de la societat (etimològicament el terme disciplina prové de *subjectació*) pot ser entès perfectament a partir de l'obra d'un altre pensador francès, Michel Foucault. La

Un altre sociòleg, Daniel Bell, va més enllà en els qualificatius que el seu col·lega. Bell qualificarà la societat del moment i, particularment, la seva manifestació consumista, com de *neoliberalisme impulsiu*. A la seva obra cabdal, *Las contradicciones culturales del capitalismo* (1976) l'autor argumenta l'enfrontament intrínsec i novedós en la història de l'home entre societat i cultura. Per a Bell sobresurten en la nostra societat les contradiccions inherents entre un capitalisme d'arrel ascètica (recordem a Weber) i una societat consumista; entre una societat burgesa i una modernitat antiburgesa; entre el respecte a la llei i la moralitat i la prioritat del dret de propietat davant qualsevol altre dret (o moral). D.Bell, ens diu:

La moralidad es individualismo, el esfuerzo por rehacerse a si mismos y, cuando es necesario, rehacer la sociedad con el fin de que permita la libertad de diseño y de elección... Esto conlleva el rechazo de cualquier orden atribuido de forma "natural" o dispuesto por la divinidad, así como el de la autoridad externa y la colectiva en favor del yo como único punto de referencia para actuar⁶².

Catastrofistes o no, aquests autors auditen d'una manera evident (i amb evident astorament, val a dir) la desagregació individualista del cos social, el triomf de l'individu aïllat, de les lògiques de la supervivència i de l'interès privat. Paradoxalment, a mesura que avança l'individualisme, ens fa falta cada cop més un estat vigilant i seguretat pública que garanteixi el nostre dret al consum. Tasques, aquestes, que difícilment podrem esperar d'uns aparells de l'estat tan desprestigiats pels ideòlegs de l'alliberament infinit.

Fins aquí, una lectura que ens permet dibuixar el marc social en el qual succeeix un Cas Enron: una empresa que supera tots els límits morals, legals i polítics; un estat dèbil i desplaçat al marge del control de l'empresa; uns individus moralment autistes amb motivacions que poc o gens tenen a veure amb les expectatives que la societat pot tenir cap a ells. Anem a veure que passa ara dins les empreses.

seva gènesi dels sistemes disciplinaris com a ús de la raó per al control polític de les masses per part de la classe dominant aprofundí en el trencament amb la Modernitat. Vegeu Foucault, 2000.

⁶² Citat a Watson, 2002, p.637

7.2 La dissolució de les cultures organitzatives

Acostem el zoom al nostre objectiu i, en aquest nou pas endavant, baixem un nivell més: de la societat, a l'empresa. El sociòleg francès Gilles Lipovetsky estaria d'acord en que si hi ha una esfera de la vida de la persona que ha pogut mantenir-se al marge d'aquest alliberament personal en tots els ordres de l'existència, aquest és el món de l'empresa. Món en el qual més aviat podríem parlar d'un alliberament en el sentit invers: de l'empresa en front dels seus treballadors. Sennet (2000) ha analitzat en profunditat aquesta qüestió.

Per a Sennet, la crisi del gegant informàtic IBM ve a explicitar quines seran les noves regles de joc a partir dels anys 80 entre empresa i treballadors. El model paternal d'empresa que es preocupa pels seus treballadors comença a esfondrar-se en un món econòmic creixentment competitiu. Comencen en aquesta època a sentir-se amb força nous conceptes com els de "*capitalisme flexible*" i "*treballadors oberts al canvi*". Aquest darrer eufemisme no per explícit deixa de ser prou punyent: el vincle contractual – el contracte social, si es vol – entre treballador i empresa veu els seus darrers dies. El vincle de lleialtat i compromís mutu entre les parts s'esqueixa i l'empresa ja no pot ni vol garantir una ocupació de per vida. Som davant d'una nova època en les relacions entre individus, en la seva doble vessant de treballadors i consumidors, i empresa.

S'obre per altra banda, un nou front en les vivències personals d'aquest nou model de capitalisme: el tret més important per a la definició dels individus en la societat, la nostra feina o professió, deixa de ser un concepte breu fàcilment comprensible (sóc fuster, mestre, economista...) per transformar-se en una complicada narració de sentit no sempre evident. El "*jo faig de*" sinònim de "*sóc responsable de*" deriva en un complicat mosaic de feines, tasques i empreses. Amb l'increment dels canvis laborals disminueix la capacitat de previsió sobre les nostres pròpies vides i, amb ella, la nostra manera de relacionar-nos amb l'entorn més proper. El sentiment de pertinença a una comunitat, ja prou amenaçat, disminueix. Amb l'augment de les subcontractacions, externalitzacions i treballs per projectes, baixa la sindicació i desapareix el llarg termini. Al mateix temps s'incrementen la inseguretat laboral i la incertesa; finalment s'anorreen conceptes com el de compromís, lleialtat i sacrifici (Sennet, 2000, p. 22).

La modernització en la indústria i en l'empresa, doncs, ve acompanyada d'especialització però també de despersonalització. La lectura evident per part del conjunt de treballadors és la següent: flexibilitat i tecnologia també són degradació de les condicions de treball i, indefectiblement, no podrà més que comportar indiferència cap a l'empresa i la seva missió (en el cas dels alts executius la seva conseqüència retributiva serà l'aparició de les *stock options* i la retribució en forma d'accions). Per altra banda, amb la segmentació del treball i la desaparició de molts dels antics oficis (de forners a escalfadors de *baguettes* congelades) s'incrementa la dificultat de seguir mentalment, de comprendre, els processos productius. En un marc laboral com el de les cadenes fordistes, on a començaments del segle passat es fabricava el *model T*, no sembla aquest un espai idoni per a l'activitat crítica i, sens dubte, tampoc per a l'autocrítica.

L'ètica cristiana del treball, barreja d'estoïcisme, renúncia i autodisciplina, ja no té sentit en aquest context. Per altra banda, ha arribat l'hora de nous invents jeràrquics, noves formes organitzatives de conjugar eficàcia i eficiència amb sistemes salarials novedosos per a treballadors desmotivats. Les noves cultures organitzatives *planes* substitueixen les antigues piràmides jeràrquiques de categories professionals. El seu objectiu formal: substituir càrrecs intermedis per treballadors lligats a un projecte concret.

En aquest nou model d'organització, teòricament, les diferències de nivell han de disminuir en nombre però la conseqüència pràctica a ulls dels operaris és una altra: el poder i l'autoritat jeràrquiques continuen existint encara que d'una manera més difusa, més dissimulada. La retòrica del *vaixell on tots anem a una*, la màxima del *tots formem part del mateix equip* és vista, en definitiva, com un corol·lari trampós de les noves arts de motivació empresarial. El treball d'equip, en definitiva, és considerat com una farsa de cara a la galeria. El cap facilitador i intermediador proporciona desorientació i genera una ficció de no competència interna que, com a resposta, no pot menys que generar el somriure irònic dels treballadors. Finalment, tots som, tots ens sentim, repartidors de pizzes treballant a tant la peça.

Tal vegada, un dels principals afectats pel trencament del contracte social entre empresa i individu sigui la mateixa autoestima del treballador. Un segon afectat de la

precarització del treball serà sens dubte l'*ètica de la responsabilitat* del treballador cap a la seva feina. En aquestes noves organitzacions planes amb departaments per projectes i retribucions per objectius si no existeix una autoritat visible, una referència última en l'estructura de les organitzacions, tampoc hi ha lloc per a cap ètica de la responsabilitat. Per a l'individu, la lectura de tot plegat ha de fer-se en anglès: *winner wins all, loser...* el perdedor, en la societat del culte a l'èxit, ho té magre.

Sennet (op cit. pp 128-142) exposa en el seu treball un conjunt de dades empíriques fruit de múltiples entrevistes a afectats per aquest nou gir de les grans organitzacions. L'autor explica quines són les conseqüències pràctiques de la nova política de recursos humans a IBM després de la crisi dels 80s. Crisi que, val a dir, gairebé la dugué a la desaparició. Per als treballadors, les fórmules d'organització flexible signifiquen recórrer a l'*outsourcing*, a l'externalització (eliminació de serveis, de línies de producció dins de l'empresa que passen a ser prestats per empreses alienes en règim de subcontractació), disminuir la plantilla, racionalitzar processos i incentivar la competència interna. Amb els nous canvis la nova *raó* d'empresa significa evidentment incrementar l'estrès, generar violència, condemnar al fracàs als menys readaptables i, en definitiva, carregar-se qualsevol noció de lleialtat empresarial. Quin seria el sentit del concepte *lleialtat* en aquest nou marc competitiu? Superats per les dificultats laborals, enfonsats dins una crisi personal, per als treballadors desapareix l'interès per la comunitat però es duu per endavant l'autoconfiança de molts ells. El sentiment de vulnerabilitat, en definitiva, es dispara.

Des d'una òptica macroeconòmica, en la nova economia creixentment deslocalitzada les macroempreses es segmenten, els horaris es flexibilitzen, les tasques i la feina s'adapten a petits nòduls productius dins una cadena de producció transnacional, globalitzada. L'empresa transforma així la seva estructura interna per adaptar-se a nous productes o serveis els quals, necessàriament, tindran una vida en el mercat cada cop més curta. En les empreses del *boom* de la nova economia, en el període 1996-2000, sobresurten (ja ho hem vist) efímers projectes d'internet amb necessitats de grans inversions, expectatives de rendibilitat encara més grans i, habitualment nul·la capacitat per realitzar-les.

En les noves empreses del sector de les comunicacions i internet protagonistes del boom borsàtil de final de mil·lenni, encara es fa més evident la desaparició dels vincles socials. L'alliberament de rigideses organitzatives, lluny d'alleugerir-nos, destrueix la necessària relació de confiança entre treballador i empresa⁶³. A les andanes dels metros de Barcelona proliferen els anuncis d'acadèmies on et preparen per a les ofertes públiques d'ocupació. La promesa: bon sou i... feina per tota la vida! En la vessant més social, com diu el filòsof Paul Ricoeur (citat a Sennet, op cit. p.153) “quan hi ha dependència hi ha lloc per a la responsabilitat”; però, en un sistema que irradia indiferència aquest espai per respondre dels nostres actes ja no existeix.

Parlar de les motivacions personals darrera d'aquests alts directius, darrera d'un president, un conseller delegat o un director financer pot ser, evidentment, un exercici alegre i poc fonamentat. En definitiva, no erem dins els caps d'aquests personatges en el moment de l'acció. Establir, però, paral·lelismes entre els models sociològics de Daniel Bell, Lipovetsky o Sennet i l'actuació dels executius d'Enron no sembla tan arriscat. Malauradament els sociòlegs “de la catàstrofe”, com han estat anomenats per part de no pocs crítics, ens ofereixen una base teòrica idònia per acostar-nos a l'actuació individual darrera d'Enron.

⁶³ Fukuyama, ha fet èmfasi en les seves darreres obres en el que ja era conegut com una necessitat indispensable per al correcte funcionament del mercat: la creació d'espais de confiança entre consumidors, agents reguladors i unitats productives. El treball de Sennet es complementa al de Fukuyama i al de molts altres crítics del capitalisme, traslladant amb l'aparició de la nova economia aquesta crisi dels vincles de confiança al camp de les relacions laborals.

8 Per què Enron: Individu, empresa i ètica

8.1 Relativisme i ètiques egoistes

Deixem en aquest punt la visió social de conjunt en la qual s'ha desenvolupat un Cas Enron i mirem d'aprofundir en l'individu i la particular concepció moral que ens ajuden a entendre aquests fets. Sembla clar que l'individualisme sociològic fins ara exposat s'ajusta prou bé amb les filosofies polítiques que justifiquen la desaparició de l'estat. Ara bé, també hi ha una ètica marc en la qual aquestes dinàmiques socials cobren vida, particularment les anomenades ètiques egoistes, el subjectivisme, el relativisme o, fins i tot, el nihilisme moral.

Sense que probablement els màxims dirigents d'Enron en fossin conscients hi ha hagut un conjunt de percepcions del fet moral, de la bondat o maldat d'un determinat acte, que han influït, o potser justificat en un determinat moment, les actuacions realitzades en el més alt nivell de la direcció. Des del naixement de l'ètica calvinista del treball (ja comentada) fins a l'emotivisme humilià i el desballestament dels fonaments de la moral per part dels filòsofs de la sospita i la filosofia del llenguatge, assistim a l'obertura del *mercat* de les ètiques; mercat en el qual podrem remenar i triar la que sembli més adient als nostres propòsits. Sens dubte l'ètica actual de l'empresa beu d'aquestes fonts.

L'empresa actual incorpora en les dinàmiques internes de presa de decisions un conjunt de components ideològics gens menyspreables. Filla encara del desig científista de racionalitzar la realitat concep la raó i el mètode científics (específicament per a l'optimització de les decisions) com mitjans bàsics per a la presa de decisions i arrufa el nas, paradoxalment, davant qualsevol interferència racionalment no justificada. En particular el món empresarial, pel que fa al capteniment dels seus directius, sosté pragmàticament⁶⁴ posicions molt properes al **relativisme** més extrem. Segons aquest, no hi ha manera d'arribar a veritats morals que sobrepassin el context cultural en la qual s'elaboren (relativisme metaètic), no hi ha lloc doncs per a posicionaments

⁶⁴ Recordem, de William James, "pragmàtic: útil per a l'objectiu plantejat" a Moya, 2001.

universalistes que determinin la bondat o la maldat d'un determinat acte (Úriz, 1996, pp. 55-75).

Seguint a Protàgores, sofista del s.V aC al qual Plató li dedicà un dels seus diàlegs, no hi ha opinions ètiques més vàlides que les altres. Relativisme que, com coneixem per l'epistemologia contemporània, queda refutat des del moment que l'enunciat d'aquesta mateixa sentència invalida el sentit de la frase: si dic que "no hi ha unes opinions ètiques més vàlides que altres", conseqüentment, tampoc aquesta afirmació serà més vàlida que dir que "sí, existeixen opinions ètiques més vàlides que altres". Com ja haurem entès si hem arribat fins aquí, certament el problema de l'ètica empresarial no és la seva fonamentació filosòfica, que ràpidament quedaria resolta amb la contraargumentació anterior, sinó la seva aplicació sota una premissa pragmàtica tan forta.

Amb tot, de l'emotivisme humilià al *tansemenfotisme* cap a les conseqüències socials del frau sistemàtic hi ha un salt encara prou important. Probablement l'explicació filosòfica la doni el **nihilisme moral**. Si Hume, al segle XVIII, apostava per una moral que només reflectia els sentiments de la persona, el nihilisme moral no només nega l'existència de morals intersubjectives sinó que nega l'existència de cap moral. On Hume diu que amb els judicis morals tractem d'influir en les conductes dels nostres oients (emotivisme), els nihilistes diran que és un sense sentit jutjar conductes: si tot està permès res no importa. Ni el Wittgenstein més positivista del *Tractatus* va gosar arribar tan lluny. Parafrasejant aquest darrer filòsof: d'ètica, amb propietat no en podem parlar però si en poguéssim parlar seria més important que res d'altre. Tampoc l'evidència de la reflexió moral, l'existència dels conceptes *Bé* o *Mal*, semblen fer dubtar als nihilistes. Certament, la justificació filosòfica no té la força de la creença.

Per altra banda, en les darreres dècades també han proliferat els defensors de les anomenades **ètiques egoistes** (Singer, 1996, pp. 281-290). S'anomena així a unes particulars reflexions morals que situen l'individu per davant del tot social i que vénen a encaixar perfectament amb les premisses metodològiques de l'economia com a disciplina impartida en les escoles de negocis. Hi ha, tanmateix dues versions populars del que significa egoisme: "posar el propi interès i profit per davant dels altres" o bé "un

dels diferents tipus de fallada moral”. Contra aquesta versió es basteixen un seguit d’aproximacions justificadores de l’egoisme:

- a) segons l’**egoisme psicològic** totes les nostres accions responen a motivacions egoistes. On l’evidència empírica ens diu que hi ha casos d’altruisme (del rescat de nadons en un edifici en flames als escuts humans en la guerra contra Iraq) els partidaris d’aquesta concepció ètica sostindran que hi ha raons psicològiques egoistes ocultes darrera d’aquestes actuacions. L’egoisme psicològic sembla enfrontar-se així amb una profunda confusió terminològica: tots som egoistes perquè tots estem motivats per les nostres pròpies motivacions (com podria ser altrament és un misteri!).

- b) La justificació més emprada de l’egoisme tal vegada sigui la de l’**egoisme com a mitjà per al bé comú**. El pare del liberalisme econòmic modern, Adam Smith, ja sostenia en el segle XVIII que l’egoisme és beneficiós per a la societat⁶⁵. Malgrat l’evidència de l’existència d’interessos en conflicte, els partidaris d’aquesta concepció acostumen a justificar-se a partir de l’adscripció a la premissa de l’existència d’una *mà invisible del mercat*. Segons aquesta premissa el mercat (la lliure interrelació de venedors i compradors de productes a la recerca de satisfer el seu propi interès) per ell mateix condueix al millor equilibri social possible (Aquesta premissa és mantinguda per diferents figures que van dels neoliberals a Friedman⁶⁶ passant per Nozick i tants d’altres).

- c) Les versions fortes de l’egoisme el situen **com a ideal pràctic racional i moral**. Per als egoistes racionals la màxima aspiració racional és la d’aspirar al propi bé. En la seva versió més extrema l’egoisme ètic ens diu que no *hem de* deixar de ser egoistes. Hobbes, creador de la teoria moderna del contracte social, partia,

⁶⁵ El 1729, quaranta set anys abans doncs de la publicació de la famosa obra d’A.Smith *Investigacions sobre la naturalesa i les causes de la riquesa de les nacions* (1776), Mandeville, a la seva *Faula de les abelles, o vicis privats, beneficis públics*, sosté que la naturalesa humana és agresiva i competitiva però que en la seva realització conforma un espai d’harmonia per al conjunt d’interessos individuals en societat (Div.autors, 1992, pp 614 i 915). Mandeville, aleshores, ja fou precursor de la teoria econòmica de Smith malgrat la seva era una aportació eminentment moral. Certament, podríem encara continuar aprofundint en la justificació històrica de l’egoisme moral.

⁶⁶ Recordem novament l’explicació del cas Enron, segons aquest premi Nobel els fets han succeït degut a una insuficient desregulació dels mercats. Igualment en la revista *Capitalism*, en la seva edició virtual de gener del 2002, l’editorial del periòdic explicava els casos de frau per la sobredimensió de l’estat com a interferidor d’aquest principi bàsic.

per exemple, d'aquesta premissa de l'egoisme racional i ètic. Malauradament, cap d'aquestes posicions ens indica com hem de resoldre els conflictes entre egoïsmes!

Molts economistes nord-americans, principalment els situats ideològicament a prop de l'Escola de Chicago juntament a molts altres pensadors d'aquell continent han acabat per donar l'excusa axiològica per al pensament pragmàtic més curt de mires. Intentar traçar la història de la desconfiança humana cap a l'estat i envers els altres, sense ser una empresa fàcil, s'entèn prou bé en el Nou continent tal i com hem vist. Calvinisme, liberalisme polític i econòmic, individualisme a ultrança i un conseqüent antiestatisme, fonamenten també aquestes ètiques de l'egoisme per la vessant filosòfica. Cal aquí recordar que fou en un viatge als EUA l'any 1909 que Weber trobà la idea per escriure *La ética protestante y el espíritu del capitalismo*. Observar el paper de les sectes protestants i les transformacions institucionals i polítiques ocorregudes en aquest país li donaren la informació suficient.

Entre els predecessors de l'ètica egoïsta contemporània, al segle XIX hi destaquen dos noms propis: **Spooner** i **Thoreau**. Lysander Spooner sosté que no hi ha vici si aquest no afecta a la resta de la societat, que els jutges han de jutjar segons la pròpia consciència i que la seguretat s'obté a partir d'una *lliure associació* de les parts contra la violència (no ens recorda a Nozick?), que no hi ha cap constitució vàlida que no porti la meua signatura personal i que els governants, per definició, són lladres. Henry D. Thoreau ha tingut tal vegada més fortuna entre nosaltres gràcies a la seva obra "*Walden o la vida als boscos*" (1854) on exposa el seu model de vida asocial. Com per a Spooner, Thoreau defensa una societat on lliurement poder decidir si formar-hi part, creu que cal desobeir l'estat per principi (sic) i que la independència moral de l'individu és una capacitat inalienable i inqüestionable. La seva aportació a les ètiques egoïstes es concentra en la seva frase "*tot allò que és bo és salvatge i lliure*" (en Alcoberro, 2002url).

Tres noms ens poden exposar l'antropologia moral d'aquestes ètiques egoïstes més actuals. **Ayn Rand** defensa l'egoisme com a ideal racional i moral. Per a Rand tot altruisme és hipocresia, no hi ha lloc per a ètiques del sacrifici i si bé, tot en política és opinable, només en economia hi ha veritats objectives: el lliure mercat. Per a **Murray Rothbard** l'estat és una organització criminal que impedeix el funcionament del mercat

i l'únic dret existent és el de la propietat. El nostre tercer nom és tal vegada el més reconegut per la seva obra "*Anarquia, estat i utopia*" (1974). Com ja hem vist anteriorment, en **Robert Nozick** no hi ha altra justícia que la que prové de procediments justos, fruit de la màxima llibertat individual i les mínimes restriccions estatals. Tot estat no mínim és necessàriament un sistema de treballs forçats.

De l'ètica com a model de vida, com a reflexió sobre el judici moral, sobre el bé i el mal per a la vida en societat, passem a una ètica que anul·la la sociabilitat intrínseca dels individus, blasma contra l'emotivitat i sospita del compromís i la capacitat d'obligar-nos envers els altres. Aquesta nova ètica de l'egoisme, conseqüència d'una lectura extrema dels liberals polítics (fins i tot del Nietzsche més transvalorador) i d'un cert *pensament fort* en temps de *pensaments dèbils*, situa a la societat en una situació de compromís davant de filosofies morals que no dubten dels seus propis fonaments. Un tret, gens menyspreable, de la modernitat segura d'ella mateixa, en temps de postmodernitat o refús a qualsevol noció de raó violenta i totalitzadora.

8.2 L'ètica dins l'empresa

Què ha fet la societat, els acadèmics o l'estat per tal de cobrir-se de les conseqüències socials negatives d'una empresa maximitzadora de beneficis, dirigida per directius *tècnics en gestió*, i emparats per una disciplina, l'economia, que argumenta no tenir res a veure amb una excrescència metodològica com és la moral?

En els darrers trenta anys ha aparegut **una nova ètica aplicada** que ha tractat d'introduir la reflexió ètica en l'àmbit de l'empresa, ens referim a la *Business Ethics* o Ètica dels negocis. Contestada, des dels seus orígens, per gairebé tothom, de dretes o esquerres, els arguments bàsics als quals ha de fer front podrien resumir-se en els següents:

- a) Hi ha lloc per a una dimensió ètica en els negocis?;
- b) És el paper dels directius d'empresa el d'haver de donar satisfacció a una aspiració moral de la societat, al voltant de la qual, amb tota seguretat, no ens podem posar d'acord?

La primera de les qüestions contemplades ens retorna a l'inici de la suspicàcia envers el món empresarial. Per a Aristòtil⁶⁷ existeixen dues definicions d'economia, una que es correspon amb el terme *oikonomikos*, i que fa referència al comerç domèstic (*oikos*), necessari per a qualsevol societat i positiu en ell mateix; i una segona, lligada al terme grec, *chrematisike*, que dóna nom al comerç amb ànim de lucre, i que ell considerava desproveït de *virtut* i propi de "paràsits egoistes". Val a dir que aquesta és la visió de l'economia que ens ha arribat fins a l'adveniment de l'ètica calvinista i l'obra d'Adam Smith, *La riquesa de les nacions* (1776).

Tot al llarg de l'edat mitjana, el pensament escolàstic i la doctrina de l'església beuen d'aquesta mateixa font aristotèlica. La condemna de l'esperit crematístic dels negocis condemna, *de facto*, el pensament econòmic més enllà dels marges de la moralitat. La contribució posterior de Marx i els marxistes no farà més que aprofundir en aquest esqueixament ara ja doblement desitjat també per part de la disciplina del segle XIX. L'herència principal d'aquesta primera negació *a la major* de la possibilitat d'una ètica dels negocis està, doncs, en la nostra mateixa base cultural.

La segona de les preguntes, malgrat l'encert de qüestionar el paper de l'empresa i la seva responsabilitat social en un món creixentment heterogeni, és la que més ràpidament ha caigut en el no res davant l'evidència de la ingent acumulació de poder desenvolupada per part de les empreses en els darrers anys. Podem realment, en tant que societat (i fins i tot en tant que fidels creients del dogma del mercat), permetre'ns l'existència de corporacions autònomes de qualsevol mena de control polític i indiferents cap als resultats de les seves accions sobre el seu entorn?

Les enormes repercussions dels processos de presa de decisions en les grans empreses transnacionals, han motivat, si més no, un cert consens al voltant de la necessitat de *pensar* la responsabilitat social de les empreses. Igualment ha estat important en aquesta construcció de la disciplina la fractura d'uns quants **mites del món de l'empresa**. Citaré els que al meu parer són més importants:

⁶⁷ Segueixo en aquest apartat a Solomon, 1995.

- Fi del mite de l'amoralitat de l'empresa⁶⁸. L'estudi de la quotidianitat de les relacions empresarials ens mostra l'existència d'uns patrons força més establerts del que ens pensàvem, amb uns valors prou definibles i on no tot està plenament acceptat. Aquest fet, en definitiva, ens permet si més no sancionar l'existència d'una determinada moralitat de l'empresa i, evidentment, construir-hi propostes alternatives i mecanismes per tal d'assolir els nostres propòsits conductuals.
- Fi del mite del darwinisme empresarial. El darwinisme, com qualsevol historicisme – existència de lleis històriques i indefugibles que, en l'extrem, ens permetrien predir el futur –, ha caigut per dues bandes. Una primera, de caire epistemològic molt ben defensada per Popper a *La Miseria del Historicismo* (1944)⁶⁹ on es nega l'existència de lleis històriques; una de segona, fruit de l'evidència sociològica, que demostra la imprescindible existència de jocs cooperatius fins i tot entre competidors. Dit en altres paraules, un món empresarial on l'objectiu fos anihilar tota la nostra competència probablement eliminaria, fins i tot, la possibilitat de crear una atmosfera on executar els nostres intercanvis comercials.

Juntament amb aquests dos mites caiguts, la literatura de la disciplina n'assenyala d'altres probablement més qüestionats, entre els quals destaca la fi del mite de l'individualisme atomista.

L'interès de la nostra redacció fins a aquest punt és el de constatar l'existència d'espais, en el món empresarial, en els quals és possible per a la societat introduir-hi modificacions. Resumint, hi ha esferes de la conducta empresarial obertes a la seva transformació i permeables a l'intromissió del debat social.

Per afavorir aquesta interacció societat-món empresarial s'acostuma a distingir diferents estratègies per la construcció d'una ètica empresarial⁷⁰:

⁶⁸ Vegeu De George, 1995, p.5

⁶⁹ Vegeu un bon resum dels plantejaments popperians a *Popper (1902-1994)*, de Margarita Boladeras (1997, p.45). En essència, dos raonaments: el significat de la història el dona l'individu; i, de fets històrics no podem extreure'n valoracions objectives.

⁷⁰ Vegeu Melè, 2001, Cortina, 2002url, i, per a l'etern debat *Business Ethics* com a filosofia o com a sofisme, Michaelson, 2001. Una aproximació per part d'empreses auditores, encara que altament qüestionable, a Urtiaga, 2001.

- realització de codis deontològics per a l'empresa
- formació en la presa de decisions de directius a partir de l'estudi de casos (sigui en màsters de gestió o formació *in-company*)
- certificació sobre procediments o creació d'etiquetes ètiques
- implementació de normatives de conducta empresarial⁷¹

Però, al marge d'aquestes, probablement dues siguin les vies que més possibilitats tinguin d'assolir els seus objectius: l'enduriment de les lleis contra el frau financer⁷² i, especialment adient per a una aproximació sistèmica, la creació d'espais de responsabilitat social per part de les mateixes empreses⁷³ (la RSC o responsabilitat social corporativa). Segons aquest plantejament la via estrictament legal no resol res: ni el Dret a l'Habitatge que figura en la Constitució Espanyola garanteix un lloc on viure als habitants de l'Estat, ni els drets humans es compleixen en els països signataris de la Carta dels Drets Humans (per exemple, la Xina). L'aproximació global a la RSC tracta de reavaluar el rendiment de les empreses no a partir de la "generació de valor" per als accionistes (l'òptica encara molt majoritària a les empreses) sinó a partir de la generació de valor per als *stakeholders*.

Amb aquest mot anglès l'ètica empresarial fa referència a l'estudi de les conductes empresarials des de l'òptica de tots els agents afectats per l'empresa, els *stakeholders*. Sota aquest concepte trobem els accionistes, però igualment els treballadors, els clients, els proveïdors, el medi ambient o l'entorn social on desenvolupa les seves activitats l'empresa⁷⁴. L'estudi d'aquest entorn empresarial ha donat lloc a Europa, i principalment a la Gran Bretanya i França, a la promoció de l'anomenat Triple Balanç: la publicació periòdica per part de les grans empreses de l'informe anual (de resultats),

⁷¹ Al nostre país l'Informe Olvencia o el Codi Aldama han posat per escrit recomanacions (posteriorment amb força legal) sobre com han de regular-se els governs de les grans empreses.

⁷² Aquesta és la via "utilitarista", encara que més conservadora: incrementar les penes convida a pensar-se dues vegades la comissió del delict. En altres paraules, el càlcul utilitarista envers el frau presenta un atractiu inferior. En aquesta línia, vegeu a la revista *Time* de 22/7/02, pp.28-29, l'article de Rawe "More Reform and less Hot Air".

⁷³ Vegeu el Llibre Verd de la UE per a la promoció de la responsabilitat social corporativa (RSC) a la plana web de la Unió. Igualment, la molt recomenada web de *Novethic*, un observatori per a la RSC de França, <URL <http://www.novethic.fr>>, que inclou un força comprensible decàleg de la RSC.

⁷⁴ Dues cites obligades aquí. Una excel·lent entrada a la reflexió sobre la RSC i el paper dels *stakeholders*, en els capítols 5 i 8 de Lozano, 1997. Per veure un tractament pràctic de la RSC des de l'òptica de les empreses, a la pàgina web de Carrefour, podem baixar-nos l'Informe, íntegre, de Sostenibilitat Social.

l'informe de sostenibilitat (medi ambiental) i l'informe social (o de responsabilitat social).

Encara que la pròpia societat civil, les facultats d'economia públiques i privades, i les empreses auditores estan interessades en l'èxit del projecte de la RSC, - això sí, per motius força diferents- a la vista del Cas Enron, encara hi ha força camí a recórrer⁷⁵.

⁷⁵ Qui això escriu ha qüestionat obertament a col·legues auditors que treballen en el camp de les auditories ètiques si l'empresa Enron, un mes abans de caure en desgràcia, hagués aconseguit certificar-se com a empresa "ètica". Noblesa obliga, la resposta ha estat afirmativa. Aparentment, les auditories "ètiques" només certifiquen l'interès de l'empresa en esdevenir empresa "ètica" així com la seva capacitat per fer front a la factura. O bé la seva actuació, la de les empreses auditores, acaba devaluant el terme *ètica*, o bé, esperem, en aquest passeig per la certificació de les empreses l'empresa acaba amarant-se de responsabilitat social. Un cop més el got mig buit o mig ple.

9. Conclusions

9.1 Enron, conseqüència lògica d'un model?

L'ideòleg de la *Tercera Via*, Anthony Giddens, sosté que l'esquerra actual juga tres batalles importants: una primera és la batalla de les idees, en la qual els arguments d'una i altra banda s'enfronten per dirimir un vencedor; una segona és la batalla tàctica, relacionada amb el cos a cos polític i la batalla en les urnes; una tercera, l'estratègica, referent a donar resposta concreta als problemes concrets de la ciutadania, una batalla que ens obliga a no defugir els temes escabrosos i a atacar tant les conseqüències (visió conservadora) com les causes (visió progressista) d'aquests⁷⁶. En certa manera, aquest podria ser un bon punt de partida per tal de fer una lectura *constructiva* d'Enron.

Per altra banda, com aquest treball sembla demostrar, el problema de l'ètica empresarial actual (o la manca d'ètica, per ser curosos) no és tant el de la seva fonamentació, el debat d'idees del que ens parla Giddens, com el de la seva implementació. Com podem fer empreses ètiques? Aquesta és la bona pregunta, especialment complicada de respondre quan, com hem vist, molts són els factors que juguen en contra d'aquesta aposta. Amb tot, sí que podem, a la llum de la nostra recerca, donar unes pautes per corregir futurs Enrons.

La tradició històrica és determinant, els valors són heretats, la societat en la que vivim no és l'escollida; probablement, ni tan sols depèn de nosaltres que una determinada visió de les coses, una determinada interpretació acadèmica de la realitat, vagi cap endavant en detriment d'altres. En aquest darrer apartat esdevenen cabdals els programes de recerca i el seu finançament. La ficció del canvi parteix de la fe en que aquest canvi realment s'esdevingui.

L'alternativa, doncs, ha de començar per demostrar les limitacions d'una determinada interpretació del mercat: la recorreguda expressió de Hobsbawm, de la *teologia del mercat*. En aquesta lluita no ens falten evidències empíriques, des de la situació social i

⁷⁶ De la conferència d'Anthony Giddens a ESADE, el dia 24 de febrer de 2003.

econòmica del Tercer Món fins al cas Enron. Com diu el motto: *un altre món, ara, és possible*. Aquí una visió completa de la realitat, un desemmascarament de l'economia com a simple gestió, ens pot ajudar a recuperar la racionalitat completa que diria Habermas. De la raó instrumental a la raó que discuteix sobre mitjans i finalitats. Del lliure mercat al món lliure d'interpretacions estretes, unidireccionals, del tot social.

En aquesta mateixa batalla un altre front obert són els dels límits de l'egoisme. Fins i tot el mercat irrestricte necessita de l'existència de la confiança. Des dels períodes medievals de Pau i Treva és ben sabut que no hi ha comerç si hi ha guerra. Aquests són els límits del capitalisme i la gran preocupació actual de neoliberals i no neoliberals: com convertir un sistema creixentment competitiu, un joc de suma zero, en un sistema on tots puguin guanyar? Sense un mínim de solidaritat ni existeix economia ni existeix ètica. La interpretació del cas Enron com un mer excés en l'aplicació d'incentius retributius dels executius, les *stock options*, no és més que un simple miratge per a creients necessitats de resposta.

Un altre mite que ha de caure és el mite de la maximització de beneficis. Tones de literatura han demostrat que la maximització utilitarista no pot ser mai un bé per ella mateixa. La dictadura de la maximització és una premissa necessària per a l'actual model de gestió empresarial. No ho pot ser, però, per a l'actuació dels individus. No maximitzem el nostre company/companya, ni a la nostra família, no canviem els nostres fills per altres amb millors "prestacions", no busquem, en definitiva, la maximització continuada del nostre plaer. I aquí es demostra que encara ens quedaria molt per aprendre dels antics epicuris. Com diria Rubert de Ventós, de fet, en gairebé tots els ordres de la vida la *maximització* ens faria infeliços.

Hi ha però una ètica alternativa? Podem trobar una manera diferent de fer les coses? L'interessant treball de Himannen, ens demostra que, fins i tot dins del món dels negocis, hi ha vida més enllà del treball-centrisme i l'ètica calvinista del sacrifici. Del treball com a fi i paradís en ell mateix podem passar a la satisfacció de la realització personal i social, al treball com a gaudi i font de motivació. Aquesta és l'anomenada *ètica hacker*, una ètica transvaloradora com la que en el seu dia somià el filòsof Nietzsche. Tanmateix, una ètica que ja existeix i que depèn de nosaltres (també)

conèixer-la i fer-la nostra. L'educació i la nostra tria personal han de ser els elements del canvi.

No podem deixar aquí de considerar les respostes que ja s'han donat per mirar de prevenir nous casos Enron. Com la lectura diària de la premsa s'entesta a demostrar-nos, els fraus financers continuen colpejant-nos amb la realitat a la cara. Des del dret, però, s'inicia la torna del procés de desregulació i desaparició de l'estat de l'esfera de l'economia. S'avança en les mesures de control comptable de les empreses, s'augmenta en la responsabilitat jurídica dels alts executius, s'incrementa la pressió sobre els bancs d'inversió, sobre el finançament dels partits, sobre la independència dels auditors. Molt camí queda per recórrer i molt camí li queda al dret per legislar. Com és sabut, però, des d'Aristòtil la llei, per ella mateixa, no garanteix res, només posa una barrera per al càlcul utilitarista dels rèdits de cometre frau. No impedeix, però, la transgressió de la llei. Aquesta és una tria que depèn de la societat i dels individus.

Certament els paradisos financers continuen existint, el poder dels grans capitals per pressionar els governs s'entossudeix a demostrar-nos la debilitat de la política en el nou paradigma de la *democràcia corporativa*. Les empreses poden controlar l'establiment de les agendes polítiques, poden fins i tot decantar lleis en benefici dels seus interessos. Contra això només hi ha dues solucions possibles: més globalització política, noves estructures democràtiques de control del poder econòmic i més societat civil, més pressió sobre l'actuació social de les grans corporacions.

També hi ha progressos a fer en el terreny dels nous dissenys organitzacionals. La fe en la democràcia com el menys dolent dels sistemes possibles també es pot estendre a àmbits com el de la gestió empresarial. Shann Turnbull, a *A new way to govern. Organizations and society after Enron*, exposa d'una manera senzilla com la descentralització dels sistemes de decisió empresarial, la defensa de les cultures planes d'empresa, ajuden a prevenir casos com el d'Enron. Les organitzacions democràtiques són, per aquest autor, la solució a l'eternament anomenada crisi del capitalisme. La funció que juga la premsa lliure en el sistema polític, dins les organitzacions, la realitzarien els ja esmentats *whistleblowers*, els treballadors crítics⁷⁷.

⁷⁷ Escaient aquí, un cop més, la lectura de Hannah Arendt, 1994, i la seva defensa del pensament crític.

Problemes d'implementació a banda (com convencem a empreses com Repsol, SCH o Telefónica de la bondat d'aquest model?), sembla clar *qui és* que ha de “convèncer” les empreses: ha de ser la societat civil. El govern dels *stakeholders*, la implicació de les *parts afectades* dins l'estructura empresarial, introdueix transparència i responsabilitat en les piràmides de poder corporatiu. Els nous valors empresarials, lluny de generar benefici com sostenen els partidaris de “l'ètica és rendible” són una necessitat imperiosa que cal atènyer per mitjà de la conscienciació i la participació activa de la societat civil⁷⁸. La universitat i els plans d'estudi, juntament amb la legislació i les noves institucions de vigilància empresarial⁷⁹, també poden fer per trencar el fals binomi empresa-gestió.

9.2 Cap a una nova ètica

L'anàlisi més lúcida per pensar *després d'Enron* ens la dona, en el camp de l'ètica aplicada de l'empresa⁸⁰, un deixeble de Niklas Luhmann, el gran teòric de la teoria de sistemes. Per a Waldkirch, no hi ha dubte que implementar mesures per tal de corregir actuacions com les que hem vist passarien per un seguit d'actuacions. Esquemàticament, caldria:

- Mirar de comprendre les accions de les empreses en tota la seva complexitat. Cal, doncs, una nova metodologia, una visió sistèmica de la realitat social i de l'actuació de les empreses, particularment.
- Una reformulació dels conceptes emprats. Quina és la responsabilitat dels agents executors d'un frau Enron quan tot plegat, educació, valors, feblesa

⁷⁸ Em vénen al cap centenars d'exemples d'actuacions “no ètiques” i altament rendibles. Quan hem parlat de l'utilitarisme de l'acte ja hem exposat els fonaments teòrics de l'actuació “no ètica”, rendible i, a més a més, moralment justificable. Enron ens ha donat un bon munt d'aquests exemples. La confusió terminològica a la que pretenen jugar els partidaris d'una expressió com aquesta és que l'excel·lència empresarial dona rèdits, que el que és bo socialment ha de repercutir positivament en l'empresa. Sens dubte, però no esperem que l'ètica empresarial generi més lucre. El risc de confondre l'empresa i confondre'ns a nosaltres mateixos és massa elevat. Vegeu Ovadia, 2002, i l'ètica *al servei de* les empreses.

⁷⁹ Nom potser ampul·lós però que respon al seu propòsit. Els observatoris de l'actuació empresarial responen a la necessitat social de generar confiança i transparència en un món tan fosc com és aquest. Un cop més, la visita a la pàgina web de Novethic, <URL <http://www.novethic.fr>>, ens pot fer entendre la funció d'aquestes institucions.

⁸⁰ Vegeu Waldkirch, 2001.

institucional, fa que les mateixes empreses cerquin models d'executiu que responguin als objectius plantejats?

- Una *nova ètica* diferent de l'actual, no només centrada en la domesticació del propi interès. Cal abandonar la presumpció teòrica de que els millors arguments, les millors justificacions, determinen la nostra actuació i buscar, en canvi, vies per a l'aplicabilitat d'aquesta *nova ètica*.

Aquesta lectura pragmàtica i possibilista, alhora que utilitarista, de l'actuació empresarial utilitza les mateixes eines analitzades fins aquí per tal de revertir-les en benefici d'una nova ètica empresarial. En aquest sentit, cal treballar per coordinar les conductes de tots els agents afectats per la dinàmica empresarial. Cal que les mesures a aplicar descansin en els incentius a l'acció més que no pas en la llei. Cal dissenyar organitzacions, institucions o empreses, pro-cooperatives, que impulsin actuacions on no només una part hi guanyi. Cal, en definitiva, superar l'etern individualisme kantian segons el qual la moralitat de les nostres accions depèn única i exclusivament del nostre actuar conscient.

Hi ha lloc, doncs, per a la culpabilitat individual? Certament, un món en el qual abdiquem de la necessitat de respondre de les nostres accions és un món obert a la no cooperació, al frau i a la insolidaritat. Replantejem, doncs, la pregunta. Quina és aquesta responsabilitat per la qual jutgem a personatges com Fastow, Skilling o Lay? Doncs, necessàriament una responsabilitat compartida en la qual institucions, cultures cíviques, acadèmiques⁸¹ o organitzatives tenen molt encara a respondre.

En el nostre període post-Enron, el treball a fer és ingent i, en veritat, l'espai per a l'individu lliure i conscient que somiaren els pensadors de la Teoria Crítica, és mínim. Amb tot, només tenim això, a nosaltres mateixos per tal de canviar, de redirigir, un model de gestió que pel fet d'existir no ha de ser necessàriament el bo. La lluita per les adhesions a una campanya com aquesta és ja una lluita moral i, en definitiva, en la mesura que pretén modificar la configuració de l'ordre social, una lluita política.

⁸¹ Una nova intuïció ens la proporcionen Richards, Gilbert i Harris, 2002. Els estudiants dels *Masters in Business Administration* (MBA), habitualment poc crítics amb la matèria estudiada, tenen una tendència important a ser indulgents amb el propi egoisme, principi fortament associat amb pràctiques irregulars. Des de la perspectiva sistèmica, i si hem arribat fins aquí en la lectura d'aquest text, no és com per posar-nos les mans al cap.

Haurem, doncs, com a animals utòpics que som, continuar somiant en la nostra capacitat per poder canviar les coses.

10. Bibliografia

Part 1: El cas Enron. Fraus financers

- Alan, John** (2002). ““I didn’t know” and “I was only doing my job”: Has corporate governance careened out of control? A case study of Enron’s information myopia” Revista *Journal of Business Ethics*. Núm.40; pp 275-299. Kluwer Academic Publishers.
- Argandoña, Antonio** (2002). “El origen de los chanchullos”. Diari *La Vanguardia* de 14/4/02.
- Barenbeim, Ronald E** (2002a). “The Enron ethics breakdown”. A *Executive Action*, núm. 15. The Conference Board, New York.
- (2002b). “Enron’s syllabus of errors: A primer on ethics”. A *Directorship*, del mes de març, Vol.28, núm. 3, p.4.
- Betancor, Andrés** (2002). “El caso Enron: Un análisis desde el derecho público”. Diari *La Ley* de 14/3/02.
- Bloomberg** (2002). “Un ex intermediario de Enron admite que manipuló el mercado”. Diari *El País* de 18/10/02.
- Cremades, Javier** (2002). “La ética es rentable”. Diari *El País* de 14/4/02.
- Efe (agència)** (2002a). “Enron pagará hasta 13.500 dólares a los despedidos”. Diari *La Vanguardia* de 13/6/02.
- (2002b). “Los trabajadores de Volkswagen tendrán los mismos derechos en todo el mundo”. Diari *La Vanguardia* de 8/6/02.
- (2002c). “Abbey National demanda a siete bancos de EE.UU. y Europa por pérdidas en Enron”. Diari *La Vanguardia* de 15/10/02.
- Europa Press (agència)** (2003). “14 empresas del Íbex maquillaron sus cuentas, según un estudio”. Diari *La Vanguardia* de 10/2/03.
- Estefanía, Joaquín** (2002). “Los dos modelos, puestos en entredicho”. Diari *El País* de 14/4/02.
- Estefanía, Joaquín** (2002). “Enron: anatomía de la codicia”. Diari *El País* de 21/10/02.
- Frank, Tom** (2002url). “Enron aux mille et une escroqueries”. A *Le Monde Diplomatique*. <URL <http://www.monde-diplomatique.fr/2002/02/FRANK/16103> >. Paris (en línia).
- Furriol, Eulàlia** (2002). “Crisis de credibilidad corporativa. Las malas prácticas de algunas empresas cuestionan el sistema de control e información”. Diari *La Vanguardia* de 16/6/02.
- Galtés, Mar** (2003). “Agut defiende el futuro de terra ante la irritación de los accionistas”. Diari *La Vanguardia* de 3/4/03.
- Goula, Jordi** (2002). “Objetivo: erradicar los tramposos”. Diari *La Vanguardia* de 30/6/02.
- Guindal, Mariano** (2002). “Rato quiere mayor control de los analistas. El ejecutivo exige más transparencia para evitar escándalos financieros”. Diari *La Vanguardia* de 2/6/02.
- Halimi, Serge**. (2002url). “Enron, symbole d'un système”. A *Le Monde Diplomatique*. <URL <http://www.monde-diplomatique.fr/dossiers/enron> >. Paris (en línia).
- Le Monde** (2002). “Réguler le capitalisme”. Editorial del diari de 19/7/02.

- Lipton, Joshua** (2002). “Ethics: Enron’s helpers”. A *Columbia Journalist Review*, Mar/abril, vol.40, núm.6, p.13.
- Mas, Xavier** (2002a). “Los accionistas de Enron “demandan” a Wall Street”. Diari *La Vanguardia* de 9/4/02.
- (2002b). “Andersen llega a un preacuerdo con la Administración de EEUU”. Diari *La Vanguardia* de 13/4/02.
- (2002c). “Enron manipuló el mercado eléctrico de California para subir precios y beneficios”. Diari *La Vanguardia* de 8/5/02.
- (2002d). “Las bolsas norteamericanas aprueban nuevas normas éticas para los analistas”. Diari *La Vanguardia* de 10/5/02.
- (2002e). “El jurado declara culpable a Andersen. El auditor de la eléctrica Enron estaba acusado de obstrucción a la justicia”. Diari *La Vanguardia* de 16/6/02.
- O’Harrow, Robert** (2002url). “The Era of the Superstar Analyst May Be Over”. A *Newsbytes* <URL: <http://www.newsbytes.com/news/02/176715.html>>. Nova York (en línia).
- Ovadia, Céline** (2002). “La ética al servicio de las empresas y del beneficio”. A *Le Monde Diplomatique* (edició espanyola) de Novembre’02.
- Paret, Josep Maria** (2002). “¿Quién paga por Enron?”. Diari *La Vanguardia* de 16/5/02.
- Perramon, Joaquim** (2002). “El xoc de l’escàndol financer d’Enron”. Diari *Avui* de 1/4/02.
- Rawe, Julie i altres** (2002). “More Reform and Less Hot Air”. Revista *Time* de 22/7/02, pp.28-29.
- Reuters (agència)** (2002). “Enron al desnudo”. Diari *La Vanguardia* de 28/6/02.
- Rituerto, Ricardo** (2002). “Una vida de lujo y codicia en Enron”. Diari *El País* de 2/10/02.
- Robinson, Andy** (2002a). “Enron pagó 700 millones a sus ejecutivos poco antes de la quiebra”. Diari *La Vanguardia* de 18/6/02.
- (2002b). “Enron es parte del modelo de EE.UU”. Diari *La Vanguardia* de 23/6/02. Entrevista a W.Hutton.
- (2002c). “El banco JP Morgan da por perdidos 1.000 millones de dólares en créditos a las “telecos””. Diari *La Vanguardia* de 19/7/02.
- (2002d). “Worldcom prepara el megafallido”. Diari *La Vanguardia* de 21/7/02.
- (2002e). “Los líderes de Wall Street se muestran divididos sobre el futuro de las “stock options””. Diari *La Vanguardia* de 18/9/02. Article en premsa
- (2002f). “Ángeles caídos”. Diari *La Vanguardia* de 10/10/02.
- (2002g). “Worldcom llega a un acuerdo para que la SEC interrumpa su investigación sobre fraude”. Diari *La Vanguardia* de 28/10/02.
- Rojas, José J.** (2002). “Reformas legales proyectadas en EE.UU. tras la quiebra de Enron”. Diari *La Ley* de 3/6/02.
- Sala, Xavier** (2002). “Tan imperfectos como empresarios”. Diari *La Vanguardia* de 17/7/02.
- Sandri, Piergiorgio M.** (2002a). “Un nuevo escándalo financiero frustra la recuperación de las bolsas mundiales”. Diari *La Vanguardia* de 24/8/02.
- (2002b). “El sueño de un balance universal”. Diari *La Vanguardia* de 24/10/02.
- Stiglitz, Joseph. E** (2002). “El capitalismo de amiguetes al estilo americano”. Diari *El País* de 14/2/02.
- Tonge, Alison i altres** (2003). “The Enron story: you can fool some of the people some of the time...”. Revista *Business Ethics: a European Review*. vol. 12 núm.1. University of Cambridge: Blackwell Publ.

Toffler, Alvin i Toffler Heidi (2002). “¿Reglas globales para evitar la corrupción financiera?”. Diari *La Vanguardia* de 25/9/02.

Washington Post (2002url). “Understanding Enron”. <URL: <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/business/enron/front.html>>. Washington (en línia).

Part 2: Manuals, assaigs i altres articles

Alcoberro, Ramon (2002url). *Què és el liberalisme?. El liberalisme individualista nord-americà. L'utilitarisme* <URL: <http://www.alcoberro.info>>.

Abdelmohammadi, M. i altres (2003). “Does Selection-Socialization Help to Explain Accountants' Weak Ethical Reasoning?”. Revista *Journal of Business Ethics*. Núm.42; 71-81. Kluwer Academic Publishers

Aldama, Enrique (2003). “El gobierno corporativo en las sociedades cotizadas”. *Anuario El País 2003*. p.375

Arendt, Hannah (1994). *Eichmann in Jerusalem. A report on the Banality of Evil*. New York: Penguin Books.

— (setembre 1999). *Responsabilidad colectiva*. A *Revista Claves de Razón Práctica*: núm.95

Bayer, Kurt (1995). “El egoísmo”. A Singer, Peter (Ed) *Compendio de Ética*. (181-290) Madrid: Alianza Diccionarios.

Boladeras, Margarita (1996). *Comunicación, ética y política. Habermas y sus críticos*. Madrid: Tecnos.

— (1997). *Popper (1902-1994)*. Madrid: Orto.

Boladeras, M; Campillo, E (2001). *Filosofía Social*. Madrid: Ed Síntesis. Capítol 8

Brinkmann, Johannes (2001). “On business ethics and moralism”. Revista *Business Ethics: a European Review*. vol. 10 núm.4. University of Cambridge: Blackwell Publ.

Buchanan, James M. (1995). *Ètica i Progrés Econòmic*. Barcelona: Servei d'Estudis de la Caixa, núm.3.

Camps, Victòria (coord). (1987). *Història de la ètica*. Vol 3. Barcelona: Crítica-Grijalbo

Castiñeira, Àngel (1994). *Els límits de l'estat. El cas de Robert Nozick*. Barcelona: Centre d'estudis Contemporanis. Enciclopèdia Catalana. Capítols I i II.

Cortina, Adela (2000). *Ètica mínima: Introducció a la filosofia pràctica*. Madrid: Tecnos.

Cortina, Adela (2002url). “Las tres edades de la ética empresarial” <URL: http://www.chile-hoy.de/econ_trab/001130_etica.htm>.

Cruz, Manuel (2002). *Filosofía Contemporánea*. Madrid: Taurus.

Dahl, Robert (1999). *La democracia. Una guía para los ciudadanos*. Madrid: Taurus. Assaig. Capítols XIV-XV.

De George, Richard (2000). *Business Ethics*. New Jersey : Prentice Hall.

Defez, Antoni (2001). El pragmatisme. A Terricabras, Josep M. (Ed.) *El Pensament Filosòfic i científic II. El segle XX*. (133-153) Barcelona: Eduoc.

Diversos autors (1992). *Enciclopedia de la Filosofía*. Milà: Garzanti/ Ediciones B.

Duran, Miguel A. (1998). *Hayek (1899-1992)*. Madrid: Orto. Capítols 1-7, 11 i 13

Etzioni, Amitai (2002). “When it comes to Ethics, B-Schools get an F”. Diari *The Washington Post* de 4/8/02.

- Fernández Buey, F.** (2001url). *Ética y filosofía política (La ética en el siglo XX)*. <URL: <http://www.upf.es/iuc/buey/etica-c/index.htm>>. Barcelona: Institut Universitari de Cultura, Universitat Pompeu Fabra
- Fontrudona, Joan** (2000). “Ser de verdad pragmáticos. La dirección de empresas desde los orígenes del pragmatismo”. Revista *Papeles de Ética, Economía y Dirección*. núm.5
— (2002). “El utilitarismo en la ética empresarial”. A *Revista Cuadernos de Empresa y humanismo*. núm.12. Instituto de Empresa y Humanismo.
- Foucault, Michel** (2000). *Vigilar i castigar*. Madrid: Siglo XXI, pp.139-232
- Gray, Rob** (2001). “Thirty years of social accounting, reporting and auditing: what (if anything) have we learnt”. Revista *Business Ethics: a European Review*. vol. 10 núm.1. University of Cambridge: Blackwell Publ.
- Habermas, Jürgen; Husserl, Edmund** (1996). *Conocimiento e interés. La Filosofía en la crisis de la Humanidad Europea*. València: Universitat de València.
- Harris, Marvin** (2000). *La cultura norteamericana contemporánea*. Madrid: Alianza Editorial
- Himanen, Pekka** (2001). *La ética hacker (y el espíritu de la era de la información)*. Barcelona: Destino, pp.21-100.
- Hobsbawm, Eric** (2000). *Historia del siglo XX*. Barcelona: Crítica, pp. 229-289
- Lipovetsky, Gilles.** (1996). *El crepúsculo del deber: La ética indolora de los nuevos tiempos democráticos*. Barcelona: Anagrama.
— (2000). *La era del vacío. Ensayos sobre el individualismo contemporáneo*. Barcelona: Anagrama.
- López J, i Rico, A (coord)** (2001). *Institucions socials i polítiques contemporànies*. Barcelona: Ediuoc. Capítol 5.
- Lozano, Josep Maria** (1997). *Ètica i Empresa*. Barcelona: Centre d'Estudis Contemporanis. Proa. Capítols 5 i 8.
- Luhmann, Niklas** (1997). *Sociedad y sistema: la ambición de la teoría*. Barcelona: Paidós.
- Marcuse, Herbert** (2001). *El hombre unidimensional*. Barcelona: Ariel
- Melè, Domènec** (2001). “Tres versiones de la ética empresarial. Una nota introductoria”. Revista *Papeles de Ética, Economía y Dirección*. núm.6
- Menand, Louis** (2002). *El Club de los Metafísicos. Historia de las Ideas en América*. Barcelona: Destino
- Michaelson, Christopher** (2001). “Is business ethics philosophy or sophism?”. Revista *Business Ethics: a European Review*. vol. 10 núm.4. University of Cambridge: Blackwell Publ.
- Mouchot, Claude** (2001). “La théorie économique dominante: fausse et immorale”. Revista *Business Ethics: a European Review*. vol. 10 núm.2. University of Cambridge: Blackwell Publ.
- Moya, J.; García, L** (2001). *James (1842-1910)*. Madrid: Orto
- Novethic.fr** (2002url). “*Guide de responsabilité sociale des entreprises*”. A la web de Novethic. <URL http://www.novethic.fr/novethic/site/guide/guide_entreprises.jsp>. Paris (en línia).
- Ovejero, Félix** (1994). *Mercado, ética y economía*. Barcelona. Icaria, pp.7-32, 143-186
- Reale, G; Antiseri, D** (1992). *Historia del Pensamiento Filosófico y Científico III. Del Romanticismo hasta hoy*. Barcelona: Herder.
- Richards, C.; Gilbert, J.; Harris, J** (2002) “Assessing ethics education in the MBA program”. Revista *Teaching Business Ethics*. Vol 6. pp.447-476.
- Sánchez, Jordi (Ed.)** (2001). *Política, poder i democràcia*. Barcelona: Ediuoc.
- Schopenhauer, Arthur** (2000). *El arte de tener razón*. Madrid: Edaf, pp. 18-19

- Schwanitz, Dietrich** (2002). *La cultura. Todo lo que hay que saber*. Madrid: Taurus, pp. 345-346
- Sen, Amartya** (1997). *Sobre ética y Economía*. Madrid: Alianza.
- Sennett, Richard** (2000). *La corrosión del carácter : las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo*. Barcelona : Anagrama.
- Sloterdijk, Peter** (2000). *Normas para el parque humano*. Madrid: Siruela
- Solomon, Robert C.** (1995). “La ética de los negocios”. A Singer, Peter (Ed) *Compendio de Ética*. Madrid: Alianza Diccionarios, pp.483-498
- (1997). *It's good business : ethics and free enterprise for the new millennium*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Turnbull, Shann** (2002). *A new way to govern. Organizations and society after Enron*. Londres: New Economics Foundation, pp. 1-10.
- Úriz Pemán, Ma. Jesús** (1996). *Ética social contemporánea*. Pamplona: Ed.Eunate
- Urriaga, A; Granda G** (2001). “La implantación del sistema de gestión ética SGE de FORÉTICA como instrumento de liderazgo en las organizaciones”. Revista *Papeles de Ética, Economía y Dirección*. núm.5
- Vergés, Joan** (1999). *Filosofia Política: com hem de viure en societat*. A Terricabras, Josep M. (ed.) *Ètica, filosofia moral i política*. Barcelona: Eduoc.
- Waldkirch, Ruediger W.** (2001). “Prolegomena for an economic theory of morals”. Revista *Business Ethics: a European Review*. vol. 10 núm.1, 61-70. University of Cambridge: Blackwell Publ.
- Watson, Peter** (2002). *Historia intelectual del siglo XX*. Barcelona: Crítica.
- Weber, Max.** (2001). *La ética protestante y el espíritu del capitalismo*. Madrid: Alianza.

Agraïments:

A Ponç Feliu, per la molt específica bibliografia jurídica que m'ha fet arribar sobre el Cas. A Josep Maria Lozano i Núria Fenero, del departament de CCSS d'Esade, per proveir-me de diversos articles sobre Enron. A Marta Doldra, Esteve Rovira i Xavier Gispert, per les seves correccions i suggeriments sobre el text original. A Begonya Enguix, per la seva relectura atenta (*beyond duty*) i les millores formals i de presentació que he mirat de recollir.

Sens dubte, també, a Gonçal Mayos, per transmetre'm el seu amor per la filosofia; amor sense el qual poc s'entendria el caire humanístic d'aquest escrit. A Ramon Alcoberro, igualment filòsof il·lustrat i *enciclopèdic*, per tot el seu suport i per aquell ajut que aquí no pot reflectir-se però que m'ha estat d'una vàlua extraordinària. Per últim, a l'Helena, pels llargs mesos que m'ha suportat (mai millor dit), monjo entre quatre parets, llegint i preparant tota la documentació i la redacció final de l'anàlisi d'Enron. Sense ella, sense tots ells, el resultat hagués estat tot un altre.